

ШЫН

№ 31
(18306)

2013 чылдың
МАРТ 16,
суббота
Садар өртээ 6 рубль

shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

Тываның Баштыңының ажил-албаны

«ЧАҢГЫС СУУР — ЧАҢГЫС БУДУРУЛГЕ» — ЭРЗИН, ТЕС-ХЕМДЕ

13 чылдың кол сорул — «Чаңгыс суур — чаңгыс будурулге» деп Чазак азының төлөвилели Тываның экономика-сайзыралыга көскү бээр болгаш сайгары чорукту (бизнести) деңнелче көдүреринге даянгыш болур. Илел чүгле ажилчын арлыг чаа будурул-ажыдары эвес, а даа чок катап-тас онзагай демдек бо-раанны будурунче ырып турар.

Ин, Тес-Хем кожууннарның эринде «Бир суур — бир ге» деп Тываның Баш-Лолбан Кара-оолдун эге-и-биле боттанып турар елдің ажил-чорудулгазы деңнелде эртип турарын бөлүк барып сонуурган. Ажилчын бөлүкче ки-ар Тыва Республиканың ка, Көдээ ажил-агый, олгаш чер талазы-биле ының сайыттары, Куль-мызының база девискээр инин удуртукчузу, Чонну каара тудар агентилелдің азы, ТР-нің Аңныыр бол-ык ажил-агыйның күрүне и, Харылзаа яамызының азы база Дээди Хуралдың ары болгаш төлөвилелге шкан хуралга март 12-де урга киришкеннер. Хурал а ажилчын бөлүктүн Эр-Хем кожууннарның сай-ларының кылып будүргени-рының делгелгезинге Ты-аштыңы болгаш ажилчы-инин удуртулгазы четкен-

Ак-Эриктиң ус-шевери Күр-Дагба Лаңааның кылганы аъттың дериг-херексели.

— Хүндүлүг коллегалар! Республиканың экономиказынга бөгүн эргежок чугула «Чаңгыс суур — чаңгыс будурулге» деп төлөвилелдің ажилын баш бурун-гаар сайгарып чугаалажыр бис. Төлөвилелдің ады бодунун утка-дөзүн тайылбырлап турар. Ол чүл дээрге, хамыктың бетинде, будурулге катап-таттынмас онзагай болгаш чонга чугула херек, садып алыкчының манап турары бараан болур болгаш ону чүгле республи-ка иштинге садып-сайгарар эвес, оон дашкаар Тываның арнын, адын бадыткаар бараанны будү-рер уjurлуг бис — деп сөстөр-биле Тываның Баштыңы-Чазак азы-

Даргазы Шолбан Кара-оол хурал-ды ажытты.

Номчукча чедингир, билдин-гир болуру-биле Тыва Респуб-ликаның Баштыңының чугаазын дорту-биле дамчыттывыс:

— 2013 чылда «Бир суур — бир будурулге» деп республика төлөвилелинге даянып алгаш, суур бүрүзүнге будурулгелери-ни ажилдадыр дээн бис. Моон чурттагыч чоннуң кылып будүрер ажилының чорудуун чоорту бедик деңнелче көдүрер арганы болгаш ажилчын олуттарны кылып уjur-луг бис. Бо талазы-биле хуралды Кызыл кожуунга эрттирдивис. Төлөвилелиниң туружунун дуга-

йында Дээди Хуралга Тываның Баштыңының-Чазак Даргазының Айыткалында чугаалаан. Бо ажил-дың кол утказының уг-шинин ниити-лелге массалыг информация чеп-сектери чырыдып чедирген. Маңаа артык сөстөр орнунга салдыгган сорулганы чедип аарда, кым, кан-дыг үлүүн кириеринин дугайында чугааны тодарадыр уjurлуг бис.

«Чаңгыс суур — чаңгыс будү-рулге» төлөвилелин улуг эвес будүрүлгелер ажыдарынче углан-дырган ажы чок. Суур бүрүзүнге чоорту ол суурга экономиктиг сай-зыралды тургуза бээр оода чаңгыс будүрүлгени кылып алыры — чугу-ла айтырыг ол.

(Уланчызы 2-ги арында).

Неделяның болушкуннары

вада

идистен
ылыглар —
елегей

елгелгезинде

16-17 хуннеринде Мос-Кропус Экспо» делгел-га «Интермаркет (ITM) 1 бүгү делегейнин турис-елгезинге киржири-биле күрүне университетинин тери кидистен кылган суй ин чедире берген.

ниверсиадага

иржир эрге дээш
19-тан май 5-ке чедир
орайга бүгү делегей сту-ниин универсиадазынга

киржир эрге дээш шилилгелиг маргылдаа болуп эртер.

Аңаа ээлчеглиг шилилге чада — Сибирьнин студентилеринин шыырактарын илередир хостуг хүреш маргылдаазын Тываның күрүне университети март 16-17 хуннеринде Сүбедей спорт орду-зунга эрттирер.

Россияда

3 Россияның
командазы —
шеригжиткен
оюннарда

Март 13-те Россияның Пре-зиденти В. Путин Москвада «Самбо-70» школының чаа залын-га шеригжиткен спортчу оюннар талазы-биле Россияның чыынды

командазының ажык белеткелин сонуурган көргөн. Ол команда ок-тябрь айда дайынчы уран чүүлдүн бүгү делегей оюннарынга Россия-ның адын камгалаар.

4 Торгаал —
200 муң рубль

Россияның Күрүне Думазының депутаттары эзирик чолаачылар-га хамаарыштыр хоойлуну бирги номчулгазында хүлээп алган.

Ында автотранспортту эзирик байдалга мунуп чорааш, чаңгыс эвес удаа туттурар болза, оон тор-гаалы 200 муң рубль чедерин, а орук озал-ондаандан кижилер чок болур болза, кеземченин хуусаа-зы көвүдээрин айыткан.

Даштыкыда

5 Далайжыларны
хостаан

Нигерияның далай дээрбечи-леринге (пираттарга) туттурган турган Россияның ийи далайжы-зын, 31 хонук эрткенде, хостал алган.

6 Күзел
бүтпээн

Венесуэланың президентизи Уго Чавестин мөчээни-биле хол-баштыр чуртка марттың 5-тен 15-ке чедир кажыыдал хуннерин чар-лаан турган. Оон мөчүзүн Ленин, Мао Дзе Дун, Шо Хи Мин ышкаш мавзолейге чыттырар дээн вене-суэлчилерниң күзели бүтпээн.

БИЧЕ БИЗНЕСКЕ АЖЫКТЫГ

Россияның Көдээ ажил-агый бан-кызы — кандыг-даа саң-хөө айтырыгларын шиитпирлеп шыдаар банк.

Россияның көдээ ажил-агый банкызы Тывада 10 ажыг чыл ажилдап турар. Республиканың агроулетпүр комплекзинде чээ-линин 30 хуузу Көдээ ажил-агый банкызының берген чээлиери. 5000 юридиктиг кижилер, 110 муң хуу кижилер банктан чээли-лерни алган.

Биче сайгарлыкчы чорукче банк улуг кичээнгеини салып ту-рары чугаажок. Көдээ ажил-агый банкызының биче сайгарлыкчы чорукка саналдап турары чээли бүрүзү тускай ачы-дузалыг. «До-лаа чок» чээли-биле, долаа сал-байн, 1 миллион рубль чедир чээ-лини ап болур.

«Бүзүрелдиг чээп алыкчы» деп программа-биле 3 миллион рубль чедир чээлини 2 чыл чедир азы 5 чыл чедир хуусаада берип турар.

«Таарымчалыг» биле «Чогум-чалыг» деп программалар «хоо-райжы» биче сайгарлыкчыла-рынга дузалаар. «Таарымчалыг» программа биче сайгарлыкчы-ларга боттарының ажил-агыйын хөгжүдүп алыры-биле 15 мил-лион рубль чедир чээлини берип турар. Ол чээлини хары угда азы үзүктөп ап болур. Бо таварылгада чээли алыкчызы чээлини дедир эгидип берип болур азы дараа-зында алыр чээлини көвүдөдип ап болур хемчээлге долааны са-лыр, ынчалза-даа долааны чээли алыкчызы камгалаарындан банк ойталаан. «Чогумчалыг» програм-ма-биле банк чээлини дуглаары-ның хуусаазын 3-тен 12 ай чедир узадып болур.

Көдээ ажил-агый банкы-зының Тыва салбырынга, оон офистеринге Биче сайгарлык-чы чоруктуң неделязын март 18-22 хуннерде эрттирер.

Кызыл хоорайның Тыва эки-турачылар кудумчузу, бажың 23, Бухтуев кудумчузу, бажың 3 база немелде офистерге бар-гаш, чээли алырының негелде-лерин билип ап болур силер.

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

«ЧАНГЫС СУУР — ЧАНГЫС БУДУРҮЛГЕ» — ЭРЗИН, ТЕС-ХЕМДЕ

«Чангыс суур — чангыс будурүлге» төлөвилелди амыдыралга боттандырада, дараазында дүрүмнерге чагыртыр ужурлуг бис. Бирээде, ооң боттанышкыны кожууннарның сумуларның чагырыкчыларының арын-нүүрүнүн айтырыы бооп турар. Суур чагырыкчыларында дорту-биле чугаалаан мен: 2013 чылда бо төлөвилелди чуртталгаже кириери дээрге чагырыкчы кижииниң, шынап-ла, бодунуң ажил-агыиынга күш чедериниң болгаш күш четпезиниң кол бир шылгалдазы, кол шылга-раңгай байдалы бооп турар. Ынчангаш кым 2013 чылда бодунуң суурунга мындыг будурүлгелерни кылып шыдавас болза, ажилындан халажыр деп чугааны кылып, боттарывыс аравыска холдарывыс туттунушкан бис. Эрге-чагырганың талазындан бо ажилдарны шимчедип, түнелдерни чедип алырда быжыг туруштуг болуру чугула. Чугааны эгелээрде, бир дугаар туружувус болза, чоннуң талазындан бо хире акшаны бээр болзунарза-ла, будурүлгени кылып каар бис дээн хөөнүг болуруга таарышпас. Чазактың туружу болза биске демни кадып, бичии-ле идиг бээр болзунарза, ажилдал шыдаптар бис дээн сайгарлыкчыларны деткиир ужурлуг бис. Ийи дугаар туружувус болза, бо төлөвилелди боттандырада даяныр кижилери-вис — бодун долгандыр ажилчын олуттар кылып шыдаар кижилер-

Уксаажыдылгалыг көдээ ажил-агыиыг будурүлге «Бай-Хөлдүң» кылган чоорганы.

деткимчези-биле четчелеттинген турза-даа, каш чыл иштинде чогуур ажилды чедип албайн келген база ону уштап-башкарап туруштуг кижик чок болганындан дыка хөй үени эрттирген. Бай-Даг сумунуң удуртукчуларының сөзү-биле, ноябрь-декабрь айдан «Бай-Хөл» ажил-агыиын холга ап ажилдадыр оралдажышкыны дидими-биле тудуп киргенин билир бис. Бодум хуумда, ук

будурүлгени делгелге болган. Тываның Баштыңы бодунуң бараанын көргүзүп турар сайгарлыкчы кижик бүрүзү-биле чугаалажып, болур-чогууру-биле арга-сүмени каткан. Бараан талазы-биле шупту чүве сонургадып турган: ажил чүден эгезин алганыл, будурүлгеде кымнар ажилдал турарыл, чиг этти кайыын тып ап турарыл, кандыг дериг-херексел-биле чепсегленгенил, аңаа чүү четпейн турарыл, будурүлгени бараанның шынарын канчаар хайгаарап турарыл, канчаар саттынып, сайгарлып турарыл, чонга хереглели улуг бе, кандыг улуг сорулгаларже сайгарлыкчы шыгаал алганыл, тус чер эрге-чагырга черлери кандыг деткимче көргүзүп турарыл?

Тываның Баштыңы-Чазаның Даргазынга баштаткан ажилчын бөлүктөрүнүң хыналдазының чорудуу уксаажыдылгалыг көдээ ажил-агыи «Бай-Хөлдүң» алгы-кеш эттеп болбаазырадыр будурүлге черинден эгелзэн. Олар будурүлгени чоорганнар, кышкы чени-чоктарны делгезэн. Оң мурнунда ийи-даа удуртукчуларының шуудатпайн турганы ажилы будурүлгени барааннарын кылып эгелзэн. Будурүлгениң директору Эртине Манзайның тайылбыры-биле, бараанның аңгы-аңгы хевирлерин улгаттырап болгаш шынарын бедидер дизе, эки даараныр машиналар хереглеттинип турарын чугаалаан. Оң чугаазы-биле, машина олуттарын шывар шынарлык хевистер делгелге артпас кылдыр дүрген саттынган.

Ыраккы Качык суурнуң чурттакчызы Дарийчив Ижигин тыва национал идиктиң бир хевири — мойтакты кылып будурүлгени турар. Кеш эттээр херекселдин боду чогаадып кылган, идиктиң иштинге салыр кидисти боду өйүп ап турар. Ук идик аймаа чонда хереглеттинип турар болгаш малчынар, аңчылар болгаш өске кожууннарда садып алыкчылар садып ап база баш удур чагыгны кирип турарын демдегледип. Кешти шыгыдарынга херексел болгаш дүк дыраар тускай машина хереглеттинип турарын сайгарлыкчы чугаалаан. Будурүлгеге 400-тен 500 чедир идикти кылып будуреринге болгаш 10 ажилчын олутту тургузарынга 300 муң рубль хереглеттинип турар.

Ажилы шору бут кырында тура берген «Онзагай» кафезиниң ээлери, сайгарлыкчы алышкылар

Ай-кыс биле Буян-Кежик Мандалдар боттарының өг-бүле бизнестин кылыр сорулгалыг. Тыва езу-биле тырткан болгаш доораан эттен кылган аш-чемни база үскен далганын будурүлгени турар. Доктаамал садып алыкчылар бар база будурүлгениң деңгелин улгаттыргаш, будурүлгени бараанны Кызыл хоорайдан бээр садары көрдүнүп турар. Чедир туттунмаан-даа бол, будурүлге чери болур бажың барын дыңнаткан.

Мөрөн суурдан Чойган Дажимба, Төре-Хөл кыдыыга балык ажил-агыиыг будурүлгени ажилдарын шиитпирлеп турар. Күрүне комитетинден чөпшээрел бижикти алгаш, балыктан янзы-бүрү ховар чемнерни, манчы-хуужуур кылып садар күзели барын илередип, ук аш-чемни делгеп салган. Бичежек садыгжыгашка бо бүгү ажилдарны кылып турар болгаш бараан шупту саттынып турар. Балык ыштаар биче цех садып алырын планнап турар.

Айланмаа Багай-оол Ү-Шынааның ангор өшкүлериниң дүгүндөн аржылдар аргып база национал хеп-сын даарап садып турар. Ол-ла суурдан Чойгана Араваа кайгамчык нарын ажил — чинчи-шуру-биле каасталгалар, суй белектер даарап турарын, оларга республиканың сүлдезиниң чуруун дизип турарын онзагай деп санап, төлөвилелге киржир күзелин илереткен.

Тес-Хемниң Чыргаланды сумузу хары угда ийи тудуг материалдары кылып будурүлгени ажилдадып турар. Арат ажил-агыиының баштыңы Валерий Намчак хулбиле шуткуп кылган тудуг материалын үндүрүп турар. Ажилдаар черни суму чагыргазы бергенин, дериг-херекселди боду садып алганын база ол ышкаш бараанын чон хереглеп, баш удур чагып турарын чугаалаан. Амдызында чонну ажилга хаара тудар төпте турар Вячеслав Кенден суурдан ырак эвесте дойну ажыглап, тууйбу кылып будурери-биле ажилды эгелзэн. Бизнес-планны бар сайгарлыкчыга ээн турган ажил чери-биле база чагырга чери хандырган. Ажилды чоорту бедик деңгелче көдүреринге 500 муң рубль негеттинип турарын эгелеп чоруур сайгарлыкчы чугаалаан.

Чыргаланды суурда «Чодураа» күрүнениң унитарлыг будурүлгези сүттен кылган аш-чем аймаан будурерин шиитпирлеп алган.

Качык сумуздан Дарийчив Ижигиниң будурүлгени «мойтаа».

ни деткиир бис. Үш дугаарында бодап турар чүүлүвүс — бисте бо ажилды кылып тура, эң кол тургустунуп кээр айтырывыс чүл дизе — Тываның онзагай демдээ (бренд) апаар продукцияны тодарадыры. Билдингир-ле болгай, будурүлгени кылырда акшаны ажилдал шыдаптарын чугулап көөр. Рынокта садып алыкчы кижиниң манап, онза хереглеп турар продукциязын кылып, будурер болза, ынчан ол будурүлгеге ажилдал чоруй баар дээрзи чигзиниг чок. Ажилды чүгле ажил чок кижини ажилчын олут-биле хандырап дээн сорулгалыг болза, будурүлгеге бодунуң сорулгазындан чайлап чоруп каар. Төлөвилелди түнөп турар өйде ук будурүлгеге кайы хире чарыгдалдыг база орулгалыг болурун, чоннуң манап турар бараанын чечени, кандызын кылырын база акша-хөреңгини даартагы хүнде өске-даа өзүлдег базымнарда чедиштирер кылдыр тып, ажилдал алыры болур. Бөгүн чангыс эвес черлерге четтивис. Каш чылдар дургузунда ажилдың эге күжүн албайн келген алгы-кеш эттээр цехти чедип көрдүвүс. Аңаа бүгү дериг-херексел Көдээ ажил-агыи ямызының

будурүлгеге чериниң ажилы чоорту шуудал, сорулгаларын чедип аарынга бүзүрелим улуг. Бистин чугаавыс база ажык болуруга база бо будурүлгеге чоннуң, садып алыкчының хереглеп турар бараанын кылып будуре бээринге идегевышаан, ажит-чажит чок чугааже кирээлинер. Делгеттинген, кылып будурген продукцияның кандыг-даа хевир-шынарлыгын сонуургал, хол-биле тудар аргалыг болдувус. Маңаа илеткел кылып, санал-оналын үлөжип, арга-сүме кадып тура, удуртукчуларны ниити сөстөрдөн чайлап, чугааны дорту айтырыгларны шиитпирлээринче угландыраын диледим.

Хемчеглер хүн дүрүмүнүн аайы-биле, дараазында Эрзин, Тес-Хем кожууннарда «Чангыс суур — чангыс будурүлгеге» төлөвилелиниң ажил-чорудуунуң дугайында ажилчы бөлүктөрүнүн ажил түнелдериниң дугайында ук ийи кожууннарның чагырга даргалары Роман Шинин болгаш Юрий Тыйт-оол илеткелди кылганнар.

Хуралдың бетинде кызыгаар чоогунда ийи кожууннарның күрүнениң деткимчезин алыр сорулгалыг сайгарлыкчыларының кылып

будурүлгеге хымысты, өрө быштакты делгеп, «Тыва» КХН-ниң хал-савазын садып ажыглап турарын будурүлгениң директору Байлак Сарыглар ийилбырлады. Ажилды чери, ында сүттү болбаазы болгаш чурум езугаар шы дериг-херексели бар.

Ак-Эрик суурнуң чурттап Күр-Дагба Лаңаа тыва национал идик-хепти болгаш аш-чем херекселдин кылып будурүлгени Сыдым, аргамчыны, кижик тыва эзерни делгелгеден чыдып ап турар болду. Деткиир алгаш, аныяк ус-шевер дараазында ажилды калбартып, национал аш-чем дериг-херексел республика болгаш Россия нелинче көдүрер үзел-боду чугаалаан.

Тываның Баштыңының бодаалы-биле алырга, делгеп киржикчилериниң бараанын чедириниң дүрүмнери шоол сагыттынмайн турар. Ынча

Байлак Сарыгларның тыва дугайында тайылбырлап турары.

будурүлгени бараанны чүглөп республика иштинге эвес, а Россия деңгелинде үндүрер сорулгалар чамдык сайгарлыкчылар байн турары маңаа көскү бол «Кымда-даа чок бараанны кым артык шынарлык, эпиги кыл келир үдеги чедишкенин нестиң магадылалы дээрзин үзү чоруур. Будурүлгени эт-бараан хевирин, ооң өңү безин будурүлгениң сайзыралыга кол чедээлээр ужурлуг. Эрге-чагырга талазындан негелделерге дүп турар эң-не эки төлөвилелди илереткеш деткири — эрге-чагырганың хүлээлгези-дир» — Шолбан Кара-оол чангыс элге удаа сагындырган.

Хуралды түнөп тура, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ажилчы бөлүктөрүнүн удуртукчуларына элзэн чүүлдерни чедип ажилдаарын дааскан. Кол нургузунда республиканың Экономика ямызынга төлөвилелдин чыгарып, бүрүзүн тускай негелделер езугаар өөренип база экономика ужур-дузазын сайгарып көөр дааскан. Көдээ ажил-агыи болгаш аш-чем болбаазырадылгала Культура ямыларына сорулгалыг программалар таварышты төлөвилелди деткиир аргалар тывар даалганы берген.

Чаяна Чык Шайфулдин тырттырган чуруу.

«Төгөрик стол»

ХАЖЫДЫШКЫННАРНЫ БОЛДУРБАЗЫ-БИЛЕ...

«Төгөрик стол» үезинде. Алдын-Херел АПЫКААНЫҢ тырттырган чуруу.

Март 13-те монополиягаар федералдыг албанның Республикада эргеле-иң (моон соңгаар — ТР-МФАЗ) төлээлери «Чагыг лдерин тодарадыр тала-биле чагыглар кириери-дугайында хоойлужудул-у хажыдышкыны» деп темалыг төгөрик стол» эрттирген.

Муниципалдыг чагыкчы-аза тендерлер болгаш кол-лар чагыгларга чорудар-тирген органның ажы-хамаарыштыр тургустунуп айтырылганы сайгарып Хүн айтырыын сайгары-гылар кириеринин дуга-хоойлужудулганы сагыры-налданы боттандырып ту-аарал органның база-ны дорт таарыштырып төлээлтирген органның киришкен.

Хаджиев, ТР-да МФАЗ-уртукчузунуң оралакчы-ссияның Тывада МФАЗ-ылда хомудалдар сайга-ның практиказының ана-билдингени болза, 2011 бодаарга, муниципалдыг-тарга база тендерлер бол-ириовкалар чагыгларга төлээлтирген орган-ажылынга хамаарыштыр-дар саны көвүдөп турар. дар сайгарылгазының түң-е чагыглар кириеринин-да хоойлужудулга хажы-ннын узуткаар дугайын-жимел айтышкынны бер-үне болгаш муниципалдыг-дерге деткимче көргү-е ажилдарны чоруда-арааннарны чедиринге кириеринин дугайында» 3 Федералдыг хоойлу са-лга чүүлүн азы котировка-дылганы тодарадырынга-лдыг чагыкчыларның ба-аар ужурулг негелделерин нормаларында тургузуп-ываның МФАЗ-ның прак-ан алырга, муниципалдыг-ар болганчок-ла чагыдып бараанының долу адын-ацияга айтыры-биле ооң-елиг чүүлүнге» (эквива-биче база эң улуг дең үн-жур-утказынга тодарадыл-ын турар, чок болза онза-рлыг тодаргай бараанның-тайылбырындан алгаш, болгаш эң улуг дең үнөз-ээлин айтып турар. Чагыг-дарадырда, чагыг кириер-леринин бөлүүн кызыгаар-ле чагыг кириер дугайын-болгу дег хоойлужудулга-шкыннарындан чайлаары-дицина дериг-херекселин

садып алып таварылгандан аңгыда (чүге дизе ооң даңзызын РФ-тин Чазаның № 881 доктаалы тодара-дып турар), эвээш дизе-ле, ийи са-дып ап турар бараанның техниктиг тайылбырын барымдаалаар ужу-руг. Ажилдар кылырынга, дуза көргүзүринге чагыглар кириери-биле чагыглар кириеринин дугайында удаа-дараа таваржып турар хоойлу-жудулга хажыдышкыннарынга — документацияга садыг демдектерин айытканын киригени, чок болза, ба-раанның долу адында «азы дең үн-елиг чүүл» деп калсырган сөстөринин болгаш дең үнелинин шифр-биле бижээн чүүлүн чогу хамааржыр. Ынчангаш муниципалдыг чагыкчы тодаргай чорудуп турар ажылының талазы-биле документациязын ба-дылаар болгаш белеткээри-биле проектилиг-сметалыг документа-цияны өөренип көөрү чугула».

лир. Ынчангаш муниципалдыг дең-нелде чагыглар кириери-биле хөй хажыдышкыннар илереттинип турар. Ол ышкаш бо-ла таваржып турар хажыдышкыннар хөмүр-даш чагыгыга хамааржыр. База-ла «Тыва хөмүр-даш» дээш, оон өске кандыг-даа тайылбыр чогуңдан чагыглар сайгарылгазының үезин-де айтырылганы тургустунуп келир. Ынчангаш чагыкчы чагыдып ап ту-рар чүүлүнге хамаарыштыр тодар-гай тайылбыры айтыр ужурулг, ол ышкаш чагыг кириеринин үезинде чогуур адырының, чок болза кадык камгалал азы тудуг дээрн ышкаш адырының бир специализи тура-ры албан. Ол талазы-биле чогуур ужурулг кичээнгейни угландыра-ры чугула. Бо таварылгада чагыг ки-риер специалист эмчи азы тудугжу эвезинден тодаргай чүүлдерни до-кументацияга айытпас, ооң чанын-

“Муниципалдыг чагыкчы тодаргай чо-рудуп турар ажылының талазы-биле документациязын бадылаар болгаш бе-леткээри-биле проектилиг-сметалыг документацияны өөренип көөрү чугула.

Л.Д.Донгак, Федералдыг хоойлужудулга күүселдезин са-гырыын хайгаараар талазы-би-ле килдистиң кол прокурор: «Прокуратура органның чагыглар кириеринин дугайында хоойлу-жудулганы сагыры-биле хайга-ралды доктаамал боттандырып турар. Ол дээрже прокуратура ор-ганның ажыл-чорудулгазының мурнады хөгжүдөр угланышкын-нарының бирээзинге хамааржыр. 2012 чылдың хайгаарал ажыл-чо-рудулгазының анализинден алыр-га, муниципалдыг деңнелде чагыг кириеринин болгаш садыглажылга чүүлүн тодарадыры куду деңнелде болуп турар. Чогуур специалистер ол талазынче кичээнгей салбайн турар. Чижээлээрге, бир албан чери аш-чем аймааның дугайын-да чүгле «уруглар лагерьлерин-ге аш-чем аймаа» деп каан, оон өске кандыг-даа тайылбыр чок, тодаргайлаарга, чедимчелиг та-йылбыры-даа, аш-чем аймааның ассортименти-даа айтыттырмаан. Сайгарылга үезинде айтырылганы тургустунуп келген соонда проку-ратура органның дилег кириер ужуруга таварышкан. Бо таварылга-да чагыгны соксатпазы-биле про-куратура органның хемчеглерни дарый алган. База ол ышкаш му-ниципалдыг кадык камгалал албан черлери база чагыглар кириерин-шын эвес тургузуп турар. База-ла тайылбырлар чогуңдан, патентилер аттарын шын эвес айтып турарын-дан чөрүлдээлдер тургустунуп ке-

га албан чагырга черинин даргазы-ның оралакчызы азы кандыг-бир килдистиң тодаргай ажылдакчызы турар болгаш чагыг кириерин тур-гузар ужурулг».

Болганчок таваржып турар чи-жектерге даянып, тодаргай хажы-дышкыннарының сайгарылгазын ТР-ниң Саң-хөө яамызының күрү-не чагыгларының департаменти-зиниң начальнигинин оралакчызы М.М.Шагдуржапова база чагыглар кириеринин дугайында хоойлужу-дуганы сагыры дээр хыналда килдизинин начальниги Б.В.Байыр-оол биле Россаң-хөө хайгаара-лының кол күрүне инспектору С.Э.Данзынай олар кылып, че-димчелиг тайылбыры кылган. «Төгөрик столдун» киржикчилери, республиканың кожууннарындан келген төлээлери, сонугаан айты-рылганы салыр аргалыг болган.

МФАЗ-ның төлээзи Феликс Алексеевичинин демдеглээни-би-ле, бо ышкаш хемчеглерге чугула деп көрүп турар болгаш билдин-мес айтырылганы чедимчелиг ха-рылар алыры-биле угланышкын аайы-биле чогуур хайгаарал чер-леринин төлээлеринден тодаргай тайылбыры алыр база арга-сүме бээр арганы болдуруп турар. Ол ышкаш сайгарылга үезинде хөй чүүл билип алырындан аңгыда, ооң соонда болуп болгу дег хажы-дышкыннардан чайлап болур дээрзин ол айткан.

Валерия КОНГАР.

Шиитпирлиг

хөделиишкиннери дээш

Март 3-те Мөңгүн-Тайга кожуунда Ак-Баштыг дагга хар көшкезинге бастырган оолдарны дилеп тып турда, агаар-бойдус дүвүлүг хаттыг, вертолет хондурар чер чок-даа болза, Онза байдалдар яамызының десантчиктерин тускай дериг-херексели-биле катый айыыл-халап болган дагга чедирген эрес-дидим чоруу дээр «АэроГео» авиа-компанияның МИ-8 верто-леттун экипажын шаңнаар дугайында чарлыктарга Ты-ваның Баштыңы Шолбан Ка-ра-оол ат салган.

Экипажтын командири Адар-оол Норбуну «Күш-ажылчы шыл-гарал» медаль, ийиги ужудукчу Евгений Куулар биле бортмеханик Икандр Кууларны республиканың Баштыңының Хүндүлел бижиктери-биле шаңнаан.

Оларны шаңнаар дээр шиитпи-рин: «Хадып, бүргөп, доктаамал өскөрүлүп турар агаар-бойдус шиит-пирлиг хөделиринче албадай бер-ген. Оолдарны хар көшкези хөме басып алган дагже чадаг чоруп, хөй үе чидирерин, агаар-бойдустун үр аяспазын кичээнгейге алгаш, шупту байдалды сайгарып көргөш, ынай-ла арга бар болза, шиитпи-рин-биле хөделиптерин ужудукчу-

лардан дилээр мен. Шынны-биле чугаалаар болза, оолдардан ол ду-гайында дилээр мээр сагыш-сет-килимге база берге болган. Олар айыылга таваржып болур. Эрлер шыңгы боданып көргөш, маши-на хамаанчок, кижин безин тура-ры берге черге камгалакчыларны чедирип каалкан» — деп, Шолбан Кара-оол тайылбырлаан.

Бо болуушкунун херечилери, специалистер Адар-оол Норбунун экипажы кончук дидимин болгаш тергин ужудукчуларны көргүс-кенер деп санап турар. Вертолет-ту хондурар чер тыппайн, МИ-8-тин командири шериг ужудукчуларның Афганистанга десант октаарының аргазын ажыглаар деп шиитпи-лээр — вертолеттун мурнуку дугуй-ларының бирээзин дагның ийинге үстүрүп алгаш, вертолетту агаарга «азыптары». Тыва ужудукчулар бо нарын арганы хала чокка ажыг-лааш, камгалакчыларны оларның чедер дээр черинге дүжүрүп каап-каннар. Ооң соонда чартык шак хире болганда камгалакчылар хар-га бастырган оолдарның бирээзин, кезек үе эрткенде, дөрт оолду тып алганнар.

Тыва Республиканың Күрүне шаңналдарын ужудукчуларга ба-йырлыг байдалга тыспыр.

Ужуп чедери чиигелделиг

Тываның Чазаның док-таалы езугаар республи-каның иштинге ужар чүүл транспортунга ужарының бил-ет өртээнге республиканың ырак-узак булуңнары Тожу, Тере-Хөл болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннарының чурт-такчылары 2013 чылда чи-игелделериг болур.

Ол-ла чиигелделер бо чер-лерге чурттал турган болгаш бүрүткелдиг ортума болгаш дээр өөредилге черлеринин студен-тилеринге, хуусаалыг шериг алба-нындан халашканнарга, хоругдал черлеринден хосталган кижилерге база хамааржыр. Республиканың арткан чурттакчылары ол кожуун-

нарда санаторийлерге болгаш кур-порттарга эмнедиринин дугайында документиерлиг болза, ужар чүүл транспортунун билеттеринге чи-игелделерни ап болур.

Чиигелделиг билеттеринин өр-тээр: Кызыл — Тоора-Хем аразын-га 1680 рубль, Кызыл — Хам-Сыра — 2517, Кызыл — Ырбан — 2098, Кызыл — Кунгуртуг — 2517, Кызыл — Үш-Белдир — 2517, Кызыл — Мугур-Аксы — 3357, Тоора-Хем — Хам-Сыра — 840, Тоора-Хем — Ырбан — 420 рубль.

Чиигелделиг болгаш хостуг экономиктиг өртөктеринин аразын-да ылгалды дуглаары-биле респу-бликаның бюджетинде 15 миллион рубльди тускайлаан.

Тудугжулар көвүдээр

Тудуг болгаш коммунал ажыл-агыйны чаартырының яамызының дыңнады-биле алырга, 2012 чылда респу-бликаның тудугларынга бол-гаш тудуг индустриязының бүдүрүлгелеринге 1691 кижини ажылдап турган, ол дээрже 2011 чылга деңнээрге, 30 хуу хөй.

Тудуг комплекзинде ниитизи-биле 100 организация бар, оларның 76-зы Тываның Тудугжулар эвиле-линин кижигүннери. Республиканың Чазаның эде тургустунуушкун үезинде сандааран тудуг адырын катап көдүрүп дээр куженишкин-неринин салдары-биле тудугжулар-ның саны көвүдөп турар.

Эрткен чылын республиканың тудугжуларының боттарының кужу-биле кылдырган тудуг ажылда-рының болгаш ачы-дузазының хемчээли 2 511,5 миллион рубль болган, ооң мурнунда чылдындан 2,2 хуу хөй.

Тудуг болгаш чуртталга-комму-нал ажыл-агый бүдүрүлгелеринден республика бюджетинин орулга-лыг кезээнге 61 524 муң рубль кирген, ол дээрже планнаттыг үндүрүг төлөвирлеринин 99,7 хуу-зу. 2011 чылга деңнээрге, үндүрүг төлөвирлери 8,5 миллион рубльге көвүдээр. Үндүрүглер тыртарының үндезини көвүдээр дээр өске

девискээрлерден Тывага кээр ажыл-дап турар тудуг организациялары республиканың үндүрүг орган-нарынга бүрүткедип алзын дээр шыңгы хемчеглерни ап чорудуп турар. Ындыг ажылдың түңнелинде «Водный мир», «Компас», «Элит-строй», «Геопрофи» кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилелдер эрткен чылын республиканың үндүрүг ор-ганнарынга бүрүткедип алганнар.

Тудугжуларның ажыл төлөвири доктаамал өзүп келгени база ки-жилерни тудугларга ажылдаарынче хаара тудуп турар. 2012 чылда тудугжуларның айда ортума ажыл төлөвири 21151,2 рубль болган, 2011 чылдындан 11,7 хуу көвү-дээр.

Тудугжу кадрларны белеткээр-инче шыңгы кичээнгейни салып эгелээр. Тываның Күрүне универ-ситетинде, Кызылдың автоорук техникумунда болгаш Кызылда, Шагаан-Арыгга, Чадаанада про-фессионал училищелерде тудугжу мергелдерге оолдар, уругларны көвүдөдир белеткеп турар апарган. Тудугжулар белеткелинде берге чүве — чаа материалдар болгаш технологиялар ажыглаар кадрлар-ның чедишпези. Ону чедишкынниг шиитпирлээр дээр «КНАУФ» деп фирманың Новосибирск хоорайда салбыры-биле харылзажып эгелей берген.

Айтырыг-хары

ЮРИСТИН ТАЙЫЛЫРЫ

1 **АЙТЫРЫГ:** Уруун адазы чокка азырап өстүрүп чоруур ажылдакчы тодаргай эвес хуусаа иштинде ажылдаар керээ чаргаш, организацияга кирип алган. Үш ай эрткенде, уруун школага белеткээр мен деп чылдаган-биле төлөвирлиг ээлчеглиг шөлээни азы төлөвир чок 14 календарылыг хуннун шөлээнин аңаа бээринин дугайында билдирешишкн бижээн. Сезоннуг садыглаашкын үезинде ажылдакчыга шөлээ бээрге, ажыл-агыйга когаралдыг. 3-тен 14 хар чедир назылыг бичии уругну чааскаан азырап өстүрүп чоруур иенин билдирешишкнин администрация хандырап хүлээлгелиг бе?

ХАРЫ: Ажылдап киргени хүнден организацияга 6 ай чедир ажылдаваан 3-тен 14 хар чедир назылыг бичии уруун чааскаан азырап өстүрүп чоруур ажылдакчыга төлөвирлиг ээлчеглиг шөлээни азы төлөвир чок шөлээни бээринге организацияны хүлээндирип турар чүүлдер РФ-тин Күш-ажыл кодекзинде, өске-даа федералдыг хоойлуларда чок. Ынчалза-даа мындыг байдалда ээлчеглиг төлөвирлиг шөлээни азы төлөвир чок шөлээни бээр деп организацияның иштиги документилеринде азы коллективтиг күш-ажыл керээзинде айтыпкан болза, ажылдакчының негелдезин хандырап алаар.

ҮНДЕЗИЛЕЛИ: Ажыл берикчизинге үзүк чокка 6 ай ажылдаан соонда баштайгы чыл дээш төлөвирлиг шөлээни ажылдакчы алыр эргелиг. Ийи таланың чөлшээржилгези-биле 6 ай четпээнде ажылдакчыга шөлээни берип болур (РФ-тин КК-нин 122-ги чүүлүнүн 2-ги кезээ).

РФ-тин КК-нин 122-ги чүүлүнүн 3-кү кезээ езугаар 6 ай үзүк чок ажылдаан соонда ажылдакчының билдирешишкни-биле төлөвирлиг шөлээни бээр ужурулуг:

- керээженнерге — сааттыг үезинде болгаш божуур дээш шөлээзинин мурнунда шөлээ мурнунда азы божуур соон дарый;
- 18 хар четпээн назылыг ажылдакчыларга;
- 3 ай четпээн назылыг уругну (уругларны) азырап алган ажылдакчыларга;

— федералдыг хоойлуларда көрдүнгөн өске-даа таварылгаларда. Коллективтиг керээни чарып тура, төлөвир чок немелде шөлээни чылдың-на берип болур кижилерни, оларның аразында уруг-дарыын чааскаан азырап чоруур иелерни, тодарадып алыр органы РФ-тин КК-нин 263-кү чүүлүндө көрүп каан.

Организация бо таварылгада ажылдакчының дилээн хандырып, организацияга ол 6 ай чедир ажылдаваан-даа болза, төлөвирлиг ээлчеглиг шөлээни, төлөвир чок шөлээни-даа берип болур.

Бир эвес РФ-тин КК-нин 8-ки болгаш 263-кү чүүлдери езугаар мындыг таварылгада ажылдакчыга ээлчеглиг шөлээни азы төлөвир чок шөлээни бээр хүлээлгени ажыл берикчизинге организацияның иштиги актыларында болгаш коллективтиг керээде быжыглап каан болза, ажылдакчының негелдезин күүседир алаар.

О.А. КОРЕНЕВА,
ААН «М-СТАЙЛ» Консультант Плюс четкиниң информастыг девискээр төвү.

2 **АЙТЫРЫГ:** Чаңгыс организацияда ажылдап, инвалид уруун ажаап-тежээп турар ада-иениң иелдирзинге хары угда немелде дыштанылга ийи хунну берип болур бе?

ХАРЫ: Инвалид уруун ажаап-тежээп турар ада-ие немелде дыштанылга ийи хунну хары угда чаңгыс ол-ла үеде ажыглап болур эргелиг.

ҮНДЕЗИЛЕЛИ: РФ-тин Күш-ажыл кодекзинин 262-ги чүүлүнүн 1-ги кезээ езугаар инвалид уругларны ажаап-тежээп турар ада-иениң кайы бирээзинге (азыракчыга, харагалзаачыга) оон бижимел билдирешишкни-биле төлөвирлиг немелде дыштанылга дөрт хунну айда бээр, оларның дугурушканы-биле айыттыган кижилерниң кайы бирээзи ажыглаар азы аразында үлежип ал болур.

Ынчангаштың ол дыштанылга хуннерин ада-иелер (азыракчылар, харагалзаачылар) аразында үлежип болурун РФ-тин Күш-ажыл кодекси оларның боттарынга арттырып каан, инвалид уругларны ажаап-тежээринге берген немелде дыштанылга хуннерин чаңгыс ол-ла үеде хары угда ажыглаар эргелиг.

Россияның Күш-ажыл яамызы биле Социал камгалал фондузунун 2000 чылдың апрель 4-те № 26/34 доктаалы-биле бадылааны «Ажылдап турар ада-иениң кайы бирээзинге (азыракчыга, харагалзаачыга) инвалид уругларны ажаап-тежээр-биле айда немелде дыштанылга хуннеринин төлөвиринин болгаш бээринин чурумунун дугайында» Россияның Күш-ажыл яамызының № 3, РФ-тин Социал камгалал фондузунун 2000 чылдың апрель 4-тен 02-18/05-2256 тайылбыры немелде дыштанылга хуннерин кады ажыглаарыга ажылдакчыларга шаптыктавас.

Бо тайылбыр езугаар немелде дыштанылга хуннерин бээринин дугайында билдирешишкн бижээн ажылдакчы уруг инвалид, бичии уругларның тускай албан черинде (кайы-даа ведомствонун) күрүнениң долу хандырылгазында турбайн турар дугайында чурттакчы чоннун социал камгалал органнарының шынзылгазын, билдирешишкни кириген үеде календарылыг айда немелде дыштанылга хуннерин ажыглаваан азы чамдызын ажыглаан дугайында шынзылганы ада-иениң бирээзинин ажылдап турар черинден көргүзөр ужурулуг.

Инвалид уругнун ада-иеси кайызы-даа чаңгыс ол-ла организацияда ажылдап турар болза, немелде дыштанылга хуннерин оларга хары угда берип болур, инвалид уругнун ада-иеси ажылдакчылар иелээ календарылыг айның дургузунда төлөвирлиг дөрт дыштанылга хуннерин (бирээзи-ле ийи хун) ажыглаанын ук организацияның кадрлар албанының тургускан шынзылгалары бадыткаар ужурулуг.

Ю.В. ШЕДРЯКОВА,
Бухгалтер учедунун болгаш үндүрүг онаарының тайылбыр-сайгарылга төвү.

МУЗЕЙДЕ ЧАА ДЕЛГЕЛГЕ ЗАЛЫ

Тываның Национал музейинин байдус килдизи бир чаа улуг делгелге залын ажыткан.

Музей чаа, чараш оран-савазынче көшкен соонда, килдистин ажылдакчылары бойдустун амыдыралын көргүскен делгелгени өөреникчилерге, студентилерге база аалчыларга бараалгадырын күзеп турган. Немелде чаартылганын дугайында бойдус килдизинин улуг эртем ажылдакчызы, музей ажылының хоочуну, ТР-нин культуразының алдарлыг ажылдакчызы Кара-кыс Шугдур-ооловна Монгуш-биле ужуражып, тодаргай тайылбырны алдым.

Музейинин байдус килдизинин ажылдакчылары салдырган сорулгазын күүседире-биле Тываның бойдус байлаан өөренип, чыгдырган материалдарны ылавылап, шингээдип ап турган. Килдисте биолог-географ специалистер ажылдап турар. Ынчангаш килдистин тургустунганындан (1929 чылдың май айдан) бээр музейинин баштайгы директору Владимир Петрович Ермолаев, Иван Матвее-

үнелиг экспонаттары — «Аңчының ты-выштары» деп тыва аңчыларның Москва хоорайга делегей чергелиг маргылдааларга киржип тургаш алган шаңналдарын аңчылар ажыл-агыйының даргазы Белек-оол Чоодуевич Баткар музей фондузунче дамчыткан.

Бойдус килдизи чыгдырган материалдар-биле байлак: тулуптаан дүрзулер, Тываның янзы-бүрү булуңнарының черлеринден эккелген болгаш геологтарның шинчилеп тыпканы чер иштинге чыткан ажыктыг казымалдары. Ол бүгү байлакты Национал музейге геология музейинин ажылдакчылары дамчыдып берген.

Тыва тускайлаң байлак оран боорга шагдан тура, биолог эртемденнер сонугаар турган. Путинцевтер 50 чылдар үезинде онза, чараш Тываны сонугааш, Григорьевка деп черге амыдырап-чурттап бергеннер. Иван Матвее-

шокар кырза, дылбай-ээр, бургураа, шопулак-хаай да оон-даа өске амытаннар хандыжыр.

Ынчангаш музейинин арга-жулгалыг ажылдакчылары Монгуш, О.В. Саая, чурукчу Донгак, чазаныкчы мастер Ооржак солун болгаш кайгамчараш делгелгени доозуп кыткан Музейинин директору В.С. Чигинин деткимчезин демдегледесгажак. Ажылчын бөлүктүн чыдыкчы болгаш эртем талазы-ба кончуг билдиги болганы-тайга-таңдының бир кезээн күскен залдың кайгамчык чыдыкчылары.

«Тожуларның көшкүн амыдыралы» деп музей экспонады.

евич Путинцев, Долума Дмитриевна Сарбаа оларның кириген үлүг-хуузу улуг. Амгы үеде килдисте эртем ажылдакчылары, биология эртемнин кандидаты Лаида Кара-ооловна Монгуш болгаш Кара-кыс Шугдур-ооловна Монгуш олар делгелгени белеткеп кылган.

Чаа залдың бир онзагайы — тайга-таңдының байлаан көргүскени. Республиканың кайгамчык чараш булуңнарының бирээзинде чурттап чоруур чон — Тожу кожуунун чурттакчылары. Музейинин демдегледептерин көөр болза, эрги музейге турган солун чүүл — «Чадырда олурар кырган-авай кайыл?» деп каш-даа кижжи айтырып бижээн. Көрүкчүлерниң күзелин хандырган. Ол ажылды эртемден Л.К. Монгуш биле А.Монгуш каттап чаартып дерзээн.

Тайга — бистин чөмгөрикчиси, байлаавыс, чоргааралывыс. Тыва чон ук дөзүндөн аңнаарына ынак. Делгелгениң бир онза, каас,

евич Путинцев биолог эртеми чок-даа болза, чажындан тура, тайгага чурттап чораан болгаш, аң-меңни кончуг эки билер. Ол Тывага кээп турган биолог эртемденнер экспедициязын эдиртип, Тываның янзы-бүрү булуңнарына чедирип таныштырган. Ол дугайында эртемденнер тускай номнарга бижип, эртем аттарын камгалаан.

Музейинин шыгжамыр фондузу база байлак. Ында Тыва Республиканың дуогулуг болгаш араатан амытаннарның шупту хевирлери бар. Улуг аңнар — буур-булан, сыын-мыйгак, элик-хүлбүс, тооргу дээш, кандыг амытанны ында чок дээр. Араатан аңнардан бөрү, дырбактыг, киш, күзен, ас, норка, киш хайнаа. Аң бүрүзү тускай чурттаар, таарышкан черлиг дээрзи билдингир. База ол ышкаш ында ховар дээр, чидип турар деп санаттыган дириг амытаннарның тулуптаан дүрзулери безин бар. Оларга архар-кошкар, ирбиш,

болганын Кара-кыс Шугдур-ооловна демдегледди.

Музей дээрге бир туска өөредилге чери. Аңаа келтир кижжи бүрүзү хөйүнү билеп караа-биле көрүп алыр арга. Кижжи бүрүзү бодунун төрө чуртунун бойдус-байлаан, дүр амытаннарның болгаш үнү чимистеринин «делегейин» көрчүг эки билири чугула. Чүге дө байдус — бистин байлаавыс. Музей — эрткен үе биле амгы үе тудуштуруп турар онза чер болганда, ол амгы үениң школарнарынга методиктиг көргүзүг материал болур ужурулуг. Улуг-да бичии-даа кижинин сонуггалы болгаш кичээнегенин сорунза хаара тудуптар күштүг. Ол чурт онза делгелге-биле келген аалчыларын сонуггадыр эвес, харындаа төрөөн черинге ынак болуп бойдузунга хумагалыг болуп кижизидер сорулгалыг.

Валерия КОНГА

Чуруктарны музейинин арга-виенден алган.

СРЕДА

МАРТ 20

1 КАНАЛ

05.00 Телеканал «Доброе утро».
09.00 НОВОСТИ.
09.05 Контрольная закупка.
09.35 Женский журнал.
09.45 «Жить здорово!» [12+]
10.55 Модный приговор.
12.00 НОВОСТИ.
12.10 «Время обедать!»
12.50 «Доброго здоровья!» [12+]
13.50 Женский журнал.
14.00 Другие НОВОСТИ.
14.25 Понять. Простить. [12+]
15.00 НОВОСТИ.
15.15 «Торговый центр», т/с. [16+]
16.10 «Пока еще не поздно» [16+]
17.05 «Я подаю на развод» [16+]
18.00 Вечерние новости (с субтитрами).
18.50 Давай поженимся! [16+]
19.50 «Пусть говорят». [16+]
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Журов», т/с. [16+]
23.30 «Вечерний Ургант». [12+]
00.00 Ночные НОВОСТИ.
00.20 «Форс-мажор», т/с. [16+]
01.15 «Багровые реки», х/ф. [18+]
03.20 «Следствие по телу», т/с. [16+]
04.10 - 04.40 Контрольная закупка

РОССИЯ

05.00, 07.00 Утро России.

06.35 - 06.41 МЕДЗЭЛЕР ТЫВА ЧЕРДЕ.

07.35 - 07.41 ВЕСТИ ТЫВА.
08.35 - 08.41 МЕДЗЭЛЕР ТЫВА ЧЕРДЕ.

09.00 «1000 мелочей».
09.45 «О самом главном».
10.30 «Кулагин и партнеры». [12+]
11.00 ВЕСТИ.

11.30 МЕДЗЭЛЕР ТЫВА ЧЕРДЕ.

11.50 «Тайны следствия», т/с. [12+]
12.50 «Дело Х. Следствие продолжается». [12+]
13.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

«Тыва»

14.30 ВЕСТИ ТЫВА.

«Россия»

14.50 «Чужие тайны. Времена года», [12+]
15.35 «Тайны института благородных девиц», т/с.
16.35 ВЕСТИ. Дежурная часть.
17.00 ВЕСТИ.

«Тыва»

17.30 МЕДЗЭЛЕР ТЫВА ЧЕРДЕ.

«Россия»

17.50 «Остров ненужных людей», т/с. [12+]

«Тыва»

19.40 ВЕСТИ ТЫВА.

«Россия»

20.00 ВЕСТИ.
20.30 Спокойной ночи, малыши!
20.40 «Прямой эфир». [12+]
21.30 «Королева бандитов», т/с. [12+]
01.15 «Большие танцы. Крупным планом»
01.30 - 01.50 Вести +

НТВ

06.00 НТВ утром.
08.10 «Возвращение Мухомора», т/с. [16+]
10.00 СЕГОДНЯ.

10.20 «Первая кровь» [16+]

10.50 «До суда» [16+]

11.55 Суд присяжных. [16+]

13.00 СЕГОДНЯ.

13.25 «Суд присяжных. Окончательный вердикт». [16+]

14.35 «Супруги», т/с. [16+]

15.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.

16.00 СЕГОДНЯ.

16.25 «Прокурорская проверка» [16+]

17.40 «Говорим и показываем». [16+]

18.30 Обзор. Чрезвычайное происшествие.

19.00 СЕГОДНЯ.

19.30 «Учитель в законе. Возвращение», т/с. [16+]

21.25 «Топтуны», т/с. [16+]

23.15 СЕГОДНЯ. Итоги.

23.35 «Участковый», т/с. [16+]

01.30 Квартальный вопрос [0+]

02.35 Дикий мир [0+]

03.00 «Закон и порядок», т/с. [16+]

05.00 - 06.00 «Москва. Три вокзала», т/с. [16+]

СТС

06.00 «Куриный городок», м/с. [6+]

06.35 «Чаплин», м/с. [6+]

07.00 «Новые фильмы о Скуби Ду», м/с. [6+]

07.30 «Клуб Винкс - школа волшебниц» м/с. [12+]

08.00 «Кухня», т/с. [16+]

09.00 «Воронины», т/с. [16+]

11.00 «6 кадров» [16+]

11.30 «Даша молодёжь!» [16+]

12.30 «6 кадров». [16+]

16.00 «Даша молодёжь!» [16+]

17.00 «Светофор», т/с. [16+]

17.30 «Воронины», т/с. [16+]

20.00 «Кухня», т/с. [16+]

21.00 «Светофор», т/с. [16+]

21.30 «Война миров», х/ф. [16+]

23.40 «6 кадров». [16+]

00.00 «Даша молодёжь!» [16+]

00.30 «Ответный удар», т/с. [16+]

01.30 «Стриптиз от зомби», х/ф. [18+]

03.20 «Только ты», х/ф. [16+]

05.25 Шоу доктора Оза [16+]

05.40 - 05.59 «Музыка на СТС», т/с.

ТНТ

07.00 Новости. Прогноз погоды. Народный рейтинг.

07.30 «Могучие рейнджеры. Самураи», м/с. [12+]

07.55 «Счастливы вместе», т/с. [16+]

09.00 «Губка Боб квадратные штаны», м/с. [12+]

09.25 «Черепашки-ниндзя», м/с. [12+]

10.00 «Маска», х/ф. [12+]

12.00 «Счастливы вместе», т/с. [16+]

14.00 Новости. Прогноз погоды. Народный рейтинг.

14.30 «Битва экстрасенсов», [16+]

15.30 «Дом-2. Lite». [16+]

17.00 «Интерны», т/с. [16+]

18.00 «Универ новая общага», т/с. [16+]

18.30 «Зайцев + 1», т/с. [16+]

19.00 НОВОСТИ. Прогноз погоды. Народный рейтинг.

19.30 «Реальные пацаны», т/с. [16+]

20.00 «Универ новая общага», т/с.

МАРТ 21

ТНТ

07.00 НОВОСТИ. Прогноз погоды. Народный рейтинг.

07.30 «Могучие рейнджеры. Самураи», м/с. [12+]

07.55 «Счастливы вместе», т/с. [16+]

09.00 «Губка Боб квадратные штаны», м/с. [12+]

09.25 «Черепашки-ниндзя», м/с. [12+]

10.00 «Сын Маски», х/ф. [12+]

12.00 «Счастливы вместе», т/с. [16+]

14.00 Новости. Прогноз погоды. Народный рейтинг.

14.30 «Битва экстрасенсов» [16+]

15.30 «Дом-2. Lite». [16+]

16.25 «Универ», т/с. [16+]

17.00 «Интерны», т/с. [16+]

18.00 «Универ. Новая общага», т/с. [16+]

18.30 «Зайцев + 1», т/с. [16+]

19.00 НОВОСТИ. Прогноз погоды. Народный рейтинг.

19.30 «Реальные пацаны», т/с. [16+]

20.00 «Универ. Новая общага», т/с. [16+]

20.30 «Зайцев + 1» [16+]

21.00 «Без чувств», т/с. [16+]

23.00 «Дом-2. Город любви» [16+]

00.00 «Дом-2. После заката». [16+]

00.30 «Квартирка Джо», х/ф. [16+]

02.00 «Сумеречная зона». [16+]

02.55 «Под прикрытием», т/с. [16+]

03.45 Неожиданно, но факт. [16+]

04.45 «Счастливы вместе», т/с. [16+]

06.35 «Саша+Маша», т/с. [16+]

СТС

06.00 «Куриный городок», м/с. [6+]

06.35 «Чаплин», м/с. [6+]

07.00 «Новые фильмы о Скуби Ду», м/с. [6+]

07.30 «Клуб Винкс - школа волшебниц», м/с. [12+]

08.00 «Кухня», т/с. [16+]

09.00 «Воронины», т/с. [16+]

11.00 «6 кадров» [16+]

11.30 «Даша молодёжь!» [16+]

12.30 «6 кадров» [16+]

14.00 «Война миров», х/ф. [16+]

16.10 «6 кадров» [16+]

16.30 «Даша молодёжь!» [16+]

17.00 «Светофор», т/с. [16+]

17.30 «Воронины», т/с. [16+]

20.00 «Кухня», т/с. [16+]

16+]
20.30 «Зайцев + 1», т/с. [16+]
21.00 «Сын Маски», т/с. [12+]
23.00 «Дом-2. Город любви». [16+]
00.00 «Дом-2. После заката». [16+]
00.30 «Андре», х/ф. [12+]
02.20 «Сумеречная зона», т/с. [16+]
03.10 «Под прикрытием», т/с. [16+]
04.05 «Неожиданно, но факт» [16+]
05.05 Счастливы вместе», т/с. [16+]
06.35-07.00 «Саша+Маша», т/с. [16+]

ДОМАШНИЙ

06.30 «Наш домашний магазин», т/с. [16+]
07.00 «Одна за всех» [16+]
07.30 «Женщины не прощают». [16+]
08.00 «Полезное утро». [0+]
08.30 «Отцы-одиночки», д/ф. [16+]
09.30 «По делам несовершеннолетних» [16+]
10.30 «Звездная территория» [16+]
11.30 «Игры судьбы» [16+]
12.30 «Гардероб навлет» [16+]
13.30 «Звездные истории», д/с. [16+]
14.00 «Секунда до...», т/с. [16+]
17.00 «Почему уходят мужчины?» [16+]
17.30 «Тайны страхов» [16+]
18.00 «Комиссар Рекс», т/с. [12+]
19.00 «Красота без жертв» [16+]
20.00 «Героиня своего романа», х/ф. [16+]
21.55 «Одна за всех». [16+]
22.00 «Гардероб навлет» [16+]
23.00 «Одна за всех» [16+]
23.30 «Запрет на любовь», х/ф. [16+]
01.20 «Братья», т/с. [16+]
03.20 «Пророк», т/с. [12+]
05.20 «Звездные истории», д/с. [16+]
05.50 Цветочные истории [16+]
06.00 На чужих ошибках [16+]
06.25-06.29 Музыка на «Домашнем»

5 КАНАЛ

06.00 Сейчас.
06.10 «Ахметова против Сталина», д/ф. [16+]
07.00 Утро на 5. [6+]
09.45 «Место происшествия».
10.00 Сейчас.
10.30 «Бармен из «Золотого якоря», х/ф. [12+]

21.00 «Светофор», т/с. [16+]
21.30 «Время», х/ф. [16+]
23.35 «6 кадров» [16+]
00.00 «Даша молодёжь!» [16+]
00.30 «Ответный удар», х/ф. [16+]
01.30 «Вакансия на жертву-2. Первый дубль», х/ф. [18+]
03.05 «Классный мюзикл: Выпускной», х/ф. [12+]
05.10 Шоу доктора Оза [16+]
05.50 - 05.59 Музыка на СТС. [16+]

ДОМАШНИЙ

06.30 «Наш домашний магазин». [16+]
07.00 «Одна за всех» [16+]
07.30 «Женщины не прощают». [16+]
08.00 «Полезное утро». [0+]
08.30 «Героиня своего романа», х/ф. [16+]
10.30 «Звездная территория», т/с. [16+]
11.30 «Игры судьбы» [16+]
12.30 «Гардероб навлет» [16+]
13.30 «Красота без жертв» [16+]
14.30 «Звездные истории», д/с. [16+]
15.00 «Секунда до...», т/с. [16+]
17.00 «Почему уходят мужчины?» [16+]
17.30 «Тайны страхов» [16+]
18.00 «Комиссар Рекс», т/с. [12+]
19.00 «Красота без жертв». [16+]
20.00 «Презумпция вины», х/ф. [16+]
22.00 «Гардероб навлет» [16+]
23.00 «Одна за всех». [16+]
23.30 «Осенний марафон», х/ф. [16+]
01.15 «Братья», т/с. [16+]
03.25 «Пророк», т/с. [16+]
05.25 «Звездные истории», д/с. [16+]
06.00 На чужих ошибках [16+]
06.25-06.29 Музыка на «Домашнем» [16+]

5 КАНАЛ

06.00 Сейчас.
06.10 «ЦРУ против Берии», д/с. [16+]
07.00 Утро на 5. [6+]
09.45 «Место происшествия».
10.00 Сейчас.
10.30 «Ночное происшествие», х/ф. [12+]
12.00 Сейчас.
12.30 «Ночное происшествие», х/ф. [12+]
13.05 «Тревожное воскресенье»,

12.00 Сейчас.
12.30 «Собачье сердце», х/ф. [16+]
15.00 «Место происшествия».
15.30 Сейчас.
16.00 Открытая студия.
17.00 «Вне закона. Реальные расклады», д/с. [16+]
18.00 «Место происшествия».
18.30 Сейчас.
19.00 «Детективы», т/с. [16+]
20.30 «След», т/с. [16+]
22.00 Сейчас.
22.25 «След», т/с. [16+]
23.10 «Одиноким предоставляется общежитие», х/ф. [12+]
01.00 «Тревожное воскресенье», [12+]
02.40 «Курьер», х/ф. [12+]
04.20-06.00 «Начало», с [16+]

КУЛЬТУРА

06.30 Евроньюс.
10.00 «Наблюдатель».
11.15 «Перри Мэйсон», т/с.
12.10 «Тайны русского оружия»
12.40 «Бухта Котора. Фьорд Адриатики», д/ф.
12.55 Власть факта.
13.45 «Великое расселение человека», д/с.
14.25 «Ночная ведьма... Ее муж сыновья...», д/ф.
15.10 Красавица, град Петров!
15.40 Новости культуры.
15.50 «Страницы журнала Печенка», телеспектакль.
17.20 «Стамбул. Столица трех империй», д/ф.
17.40 Играет Королевский оркестр Концертгебау
18.40 Academia.
19.30 Новости культуры.
19.45 Главная роль.
20.00 «Абсолютный слух».
20.40 «Ночная ведьма... Ее муж сыновья Андрей Линде», д/ф.
21.25 Ступени цивилизации.
22.20 Магия кино.
23.10 «Голландские берега. Уникальная архитектура»
23.30 Новости культуры.
23.50 «Пуччини», х/ф.
01.30 «Этюд о Гоголе» д/ф.
01.55 «Перри Мэйсон», т/с.
02.50 - 02.55 «Эрнан Кортес», д/ф.

ЧЕТВЕРГ

1 КАНАЛ

05.00 Телеканал «Доброе утро».
09.00 НОВОСТИ.
09.05 Контрольная закупка.
09.35 Женский журнал.
09.45 «Жить здорово!» [12+]
10.55 Модный приговор.
12.00 НОВОСТИ.
12.10 «Время обедать!»
12.50 «Доброго здоровья!» [12+]
13.50 Женский журнал.
14.00 Другие НОВОСТИ.
14.25 «Понять. Простить», д/с. [12+]
15.00 НОВОСТИ.
15.15 «Торговый центр», д/с. [16+]
16.10 «Пока еще не поздно» [16+]
17.05 «Я подаю на развод» [16+]
18.00 Вечерние НОВОСТИ (с субтитрами).
18.55 «Давай поженимся!» [16+]
19.50 «Пусть говорят». [16+]
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Журов», т/с. [12+]
23.30 «Вечерний Ургант». [12+]
00.00 Ночные НОВОСТИ.
00.20 На ночь глядя [12+]
01.15 «Шкал», х/ф. [16+]
04.15 «Жизнь под каблуком» [12+]

РОССИЯ

05.00, 07.00 Утро России.

06.35 - 06.41 МЕДЗЭЛЕР ТЫВА ЧЕРДЕ.

07.35 - 07.41 ВЕСТИ ТЫВА.
08.35 - 08.41 МЕДЗЭЛЕР ТЫВА ЧЕРДЕ.

09.00 Ажык чугаа. Дорт эфир.
09.25 Хөгжүмнүг байыр.

09.45 «О самом главном».
10.30 «Кулагин и партнеры». [12+]
11.00 ВЕСТИ.

11.30 МЕДЗЭЛЕР ТЫВА ЧЕРДЕ.

11.50 «Тайны следствия», т/с. [12+]
12.50 «Дело Х. Следствие продолжается». [12+]
13.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

14.30 ВЕСТИ ТЫВА.
14.50 «Чужие тайны. Времена года»

[12+]
15.35 «Тайны института благородных девиц», т/с.
16.35 ВЕСТИ. Дежурная часть.
17.00 ВЕСТИ.

«Тыва»

17.30 МЕДЗЭЛЕР ТЫВА ЧЕРДЕ.

«Россия»

17.50 «Остров ненужных людей», т/с. [12+]

«Тыва»

19.40 ВЕСТИ ТЫВА.

«Россия»

20.00 ВЕСТИ.
20.30 Спокойной ночи, малыши!
20.40 «Прямой эфир». [12+]
21.30 «Королева бандитов», т/с. [12+]
23.25 «Поединки».

01.00 «Большие танцы. Крупным планом»

01.15 - 01.35 Вести +

НТВ

ВОСКРЕСЕНЬЕ

МАРТ 24

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ.
06.10 «Отряд особого назначения», х/ф.
07.40 Армейский магазин. [16+]
08.20 «Аладдин», м/ф.
08.45 «Смешарики. Пин-код», м/с.
08.55 «Здоровье». [16+]
10.00 НОВОСТИ.
10.15 «Непутевые заметки». [12+]
10.35 «Пока все дома». [12+]
11.25 Фазенда.
12.00 НОВОСТИ.
12.10 Женский журнал.
12.20 «Среда обитания». [12+]
13.30 «Александр Митта. Всегда про любовь», д/ф. [16+]
14.35 «Гори, гори, моя звезда». [16+]
16.25 «Форт Боярд». [16+]
18.00 «Один в один!»
21.00 Воскресное «ВРЕМЯ».
22.00 «Кококо». [16+]
23.40 «Познер». [16+]
00.40 «XXX - три икса». [16+]
08.50 Утренняя почта.
09.30 Сто к одному.
10.20 ВЕСТИ. СОБЫТИЯ НЕДЕЛИ.
11.00 ВЕСТИ.
11.10 Городок.
11.45 «Медовая любовь». [12+]
14.00 ВЕСТИ.
14.20 МЕДЗЭЛЕР ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

05.35 «Трактир на Пятницкой». [16+]
07.20 Вся Россия.
07.30 Сам себе режиссер.
08.20 «Смехопанорама». [16+]
08.50 Утренняя почта.
09.30 Сто к одному.

ТЫВА

10.20 ВЕСТИ. СОБЫТИЯ НЕДЕЛИ.

РОССИЯ

11.00 ВЕСТИ.
11.10 Городок.
11.45 «Медовая любовь». [12+]
14.00 ВЕСТИ.

ТЫВА

14.20 МЕДЗЭЛЕР ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

14.30 «Медовая любовь». [12+]
16.05 «Фактор А». [12+]
17.55 «Жила-была Любовь». [12+]
20.00 ВЕСТИ недели.
21.30 «45 секунд». [12+]
23.35 «Воскресный вечер с Владимиром Соловьевым». [12+]
01.25 - 03.57 «Разоблачение», х/ф. [16+]

НТВ

06.05 «Агент особого назначения», х/ф. [16+]
08.00 СЕГОДНЯ.
08.15 «Русское лото». [0+]
08.45 Их нравы. [0+]
09.25 Едим дома. [0+]
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 «Первая передача». [16+]
10.55 «Чудо техники». [12+]
11.25 «Поедем, поедим!». [0+]
12.00 «Дачный ответ». [0+]
13.00 СЕГОДНЯ.
13.25 «Порох и дробь». [16+]
17.20 Очная ставка. [16+]
18.20 Чрезвычайное происшествие. Обзор за неделю.
19.00 СЕГОДНЯ.
20.00 Чистосердечное признание. [16+]
20.35 «Центральное телевидение». [16+]
21.30 «Морские дьяволы. Смерч. Судьбы». [16+]
23.15 «Железные леди». [16+]
00.05 «В твоих глазах». [16+]
02.05 Дикий мир. [0+]
02.55 «Закон и порядок». [16+]
05.00 - 06.00 «Кремлевские жены», д/ф. [16+]

СТС

06.00 «Земля до начала времён-3. Пора великого дарения», м/ф. [6+]
07.20 «Веселая карусель», м/ф. [0+]
07.30 «Монсуно», м/с. [12+]
07.55 «Робокор Поли и его дру-

зья», м/с. [6+]
08.30 «Радужная рыбка», м/с. [6+]
09.00 Галилео. [0+]
10.00 «Том и Джерри», м/с. [6+]
10.35 «Мулан-2», м/ф. [6+]
12.00 Снимите это немедленно! [16+]
13.00 «6 кадров». [16+]
14.25 «Мадагаскар», м/ф. [6+]
16.00 «6 кадров». [16+]
17.25 «Мадагаскар-2. Побег из Африки», м/ф. [6+]
19.00 «Нереальная история». [16+]
20.00 Шоу «Уральских пельменей». [16+]
21.00 «Ангелы и демоны», х/ф. [16+]
23.35 «Нереальная история». [16+]
00.35 «Ответный удар». [16+]
01.35 «Изобретение лжи». [16+]
03.30 «Исходное положение». [16+]
05.20 - 05.59 Шоу доктора Оза. [16+]

ТНТ

07.00 «Счастливы вместе», т/с. [16+]
08.30 «Черепашки-ниндзя», м/с. [12+]
08.55 «Спортлото 5 из 49». [16+]
09.00 «Золотая рыбка». Лотерея. [16+]
09.20 «Могучие рейнджеры. Самураи», м/с. [12+]
09.45 «Лото Миллион». [16+]
09.50 «Первая Национальная лотерея». [16+]
10.00 Школа ремонта. [12+]
11.00 «Про декор». [12+]
11.30 «Два с половиной повара. Открытая кухня». [12+]
12.00 «Куда уходит детство?», д/ф. [16+]
13.00 «Перезагрузка». [16+]
14.00 «Комеди Клуб». [16+]
15.00 «Пункт назначения-2», х/ф. [16+]

17.00 «Город воров», х/ф. [16+]
19.30 «ТНТ. MIX». [16+]
20.00 «Экстрасенсы ведут расследование». [16+]
21.00 «Холостяк». [16+]
22.00 «Comedy Woman». [16+]
23.00 «Дом-2. Город любви». [16+]
00.00 «Дом-2. После заката». [16+]
00.30 «Блэйд-3 Троица». [18+]
02.40 «Дом-2. Город любви». [16+]
03.40 «Под прикрытием». [16+]
04.35 Необъяснимо, но факт. [16+]
05.30 - 07.00 «Счастливы вместе», т/с. [16+]

ДОМАШНИЙ

6.30 «Наш домашний магазин», т/с. [16+]
07.00 «Одна за всех». [16+]
07.30 «Женщины не прощают». [16+]
08.00 «Полезное утро». [0+]
08.30 «Она написала убийство», т/с. [16+]
09.30 «Дуэль сердец». [16+]
11.25 «Уроки обольщения». [16+]
13.25 «Багровый лепесток и белый». [16+]
18.00 «Отчаянные домохозяйки», т/с. [16+]
18.50 «Одна за всех». [16+]
19.00 «Тюдоры», т/с. [16+]
23.00 «Одна за всех». [16+]
23.30 «Знакомство с Факерами». [16+]
01.35 «Приключения Тома Сойера и Гекльберри Финна». [0+]
05.15 Города мира. [0+]
05.45 Цветочные истории. [0+]
06.00 На чужих ошибках. [16+]
06.25 - 06.29 Музыка на «Домашнем». [16+]

5 КАНАЛ

06.00 «Звонят, откройте дверь», д/ф. [12+]
07.00 «Шла собака по роялю»,

или О забытых чувствах. [12+]
08.00 Мультфильмы. [0+]
10.00 Сейчас.
10.10 «Истории из Библии». [0+]
11.00 «Детективы», т/с. [16+]
17.30 «Место происшествия». [16+]
18.30 Главное.
19.30 «На безымянной т/с. [16+]
23.30 «Гашники», т/с. [16+]
01.30 «Вне закона. Расследования». [16+]
04.20 - 06.00 «По делу ловного розыска». [12+]

КУЛЬТУРА

06.30 Евроньюс.
10.00 «Обыкновенный Эдуард Эфирович». [16+]
10.35 «Море студеное». [16+]
12.05 Легенды мирового кино. [16+]
12.35 Мультфильмы.
13.15 «Тайная жизнь вок», д/ф.
14.00 Что делать?
14.45 «Влюбиться в д/с». [16+]
15.15 «Иегуди Менухин. Столетия», д/ф.
17.05 «Обаяние таланта Борисова», д/ф.
16.15 «Гуляка», х/ф.
18.00 Контекст.
18.40 В гостях у Эльдыра. Вечер Светланы Крючковой.
19.40 «Искатели». [16+]
19.30 «Парад планет», х/ф.
20.30 «Русский мужик Ульянов». [16+]
21.45 «Простая история». [16+]
23.15 «Осень Волшебника». [16+]
00.15 Балеты «Облака». [16+]
13.15 «Болеро», д/ф.
13.15 «Тайная жизнь вок», д/ф.
01.55 «Искатели». [16+]
02.40 - 02.55 «Касте Монте. Каменная королева». [16+]

Байыр чедиришкени

Бай-Тайга кожууннуң Тээли суурда чурттал чоруур **Любовь Депен-ооловна КОҢГАНЫ** март айда 50 харлаар юбилейи. Дуңмам бүгү назынында садыг шугумунга ажалдап келген. Ол боду бөдүүн, бүдүштүг, ак сеткилдиг, онза-чараш сеткили-биле төрелдеринин, чонунун хүндүткелин чаалап алган. Экер-эрес ийи оолдуг. Холу уран-шевер, кылган чеми амданныг. Солун таварыштыр дуңмамга аас-кежикти, кадыкшылды, ак сүт дег орукту, ажал-херээ бүдүнгүр болзун деп күзээр кижидир мен.

Угбазы Раиса Депен-ооловнадан.

Төк кээп дүшкен Өвүрүмнүн база бир төлөптүг оглу **Николай Кечилевич МОНГУШ** бойдустан чаяттынган, төрүмелинден уран-талантылыгларның бирээзи боордан аңгыда, Өвүрүмнүн база бир хоочун волейболизи чораан. Бистиң төрзэн ачавыс Монгуш Базыр-оол Чедерекевичиниң салгакчы, өөреникчизи волейболист болуп, төрзэн Өвүрүмнүн адын камгалап, республика маргылдааларына киржиң чораан онза киж. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр кан дег кадыкшылды күзевиишаан, бодумнун мурнундан байыр чедирбишаан, дараазында Өвүрүмүске тураскааткан шүлүк одуругларын бараалгаттым.

Сүртенчиг-ле!

Төрүттүнген бөөдөй өөмнүн өдзэн орта
Төк кээп дүшкеш, чылчырыктап хүнүн көргөн,

Эрги Чаа-Хөл суурум кончуг

Элзэн чылдар эрткен-даа бол,
Эргим, ыдык, чараш черни
Далай хемниң орну черге
Делгем, чоргаар чыткан чүве.
Оон бээр ам элзэн чылдар
Эрте берген, ынчалза-даа
Өскөн-төрзэн ынак суурум
Орнун черле утпас-тыр мен.
Чашкы шаамның үлери
Эрги Чаа-Хөл-биле тудуш,
Ханым, чүрээм, баарым болур
Төрзэн черим эрги Чаа-Хөл.
Сугнуң адаандыва барган
Черим орну ол-ла хевээр
Чазын боорга кургаг чер бооп,
Катап база көстүп келир.
Куруг черниң орнундува
Чылдың-на бо чедип кээр мен.
Чемим үстүн, шайым чажып,
Ие черге мөгөөр мен.
Башкымның орнунга кээп,
Оруп алгаш, ала-чайгаар
Бодалдарга алзывыткаш,

Ырадыр-ла боданыр мен.
Сактып, бодал оарарымга,
Хүнүн үнер чүгүн орта
Кара-Тал суур ие бо-ла
Кожа-хөлбээ көстүп чытты.
Чиге мурнуу баарын орта
Эрги дивес Шагаан-Арыг
Шала барыын чүкте болза,
Урбун суурум тудуш чытты.
Эйлиг-Хемни канчал уттур,
Эстенедир көстүп чыткан.
Алышкы дег, угбашкы дег
Арбын тудуш суурум турган.
Хемнер дээрке кайы көвей,
Хемчигештер, септер ышкаш
Арга-арыг, арыг агаар
Хостуг тынар турган чүве.
Суурга чанып чедип кээрке,
Чыды безин дыка чагай.
Сиген чыды, өдек чыды
Ырактан-на чедип келир.
Инек малдың, хаванарның
Магалы-даа хөлчөк турду.

Өмөк чедир өстүрбээн дээш Өвүрүмнү
Өске черге өссүмзе-даа, чектес мен.
Амыдырал аайы-биле арт-сын ажыр
Ада-өгбем адал-сурап көжүп келген,
Аралажып аал-кожа чурттаан чонуг
Аржаан домнуг, Беге хемниг Өвүр чуртум.
Дангаар эртен дүннү өттүр хаяа чырыы
Талыгырда тандыларны ажыр харал,
Кара эзим хаажылаан тайгаларның
Калчан бажын чассыткылааш, суйбал эртер.
Каан, аяс ак-көк дээр ийлеп-өйлөп,
Каш янзы хуулуп каап, чаңнай бээрке,
Казыргыга бөөлдеткен довурак-сай
Хайыра чок улдай бээрке, сүртенчиг-ле!
Төре херээ уламчылаан элзэн чону
Амыр-дыш чок, ажы-иши чаңгыс демниг,
Азыраан мал чүзүн бүрү холуй оъттаан,
Төрөл салгаан өгбелерлиг Өвүр чуртум.
Төрелдежиң, өңүктөшкен харылзаалыг
Дөрбет чонуг, моол чурту кожа-хөлбээ,
Сайгарлыкчы Хандагайты суур төптүг
Сайзыралы хөгжүп орап Өвүр чуртум!..
2013 чыл, февраль 28.

Сарыг-оол САНЧЫ (Базыр-оол),
Өвүр оглу, «Шынның» хоочун бижикчизи.
Кызыл хоорай.

Хостуг, чоргаар кудумчуда
Оъттап чоруур ындыг турду.
Шаандан-на ада-өгбем
Тейлеп чораан бурган даанче
Кезээде-ле өрү тейлеп,
Кежик-чолду дилээр чордум.
Сактырымга, бо-ла хевээр
Катап шупту турар ышкаш
Бажынымда авам үнү
Мени кый дзэн ышкаш апаар.
Сырбаш кыннып миннип кээр мен.
Куруг черниң эзниргейи
Муңгаранчыг, коргунчуг-даа
Далай чалгыы даглар унун
Дыка үрел кааны көстүр.
Далай хемниң орну черде
Далай оьду хөлчөк үнген.
Ынчалза-даа суурум орну
Оруктары безин хевээр.
Сагыжымның аарышкызы,
Чылдар-биле эттинер бе?
Ханым тудуш, чүрээм тудуш
Төрзэн черим Эрги Чаа-Хөл.

Ольга ОНДАР.

Чаа-Хөл суур.

Тыва Республиканың Чазаа биле Күрүнениң федералдыг бистин эртем албан чери «Балык ажыл-агыйлыг хөлдөрдүн экологический эртем-институту» «Тыва Республиканың дараазында адреске болур: Московская кудумчузу, 2а, 1-к. Таблицалыг материалдар-биле Тыва Республиканың Аңгыыры балыктаашкын комитетинге (тел.5-61-60) КФБЭА «БАХЭЭИ»-ни лиотеказынга(тел.8(391)227-23-48) таныжып ап болур.

Мөгөйиг

Бистин эргим оолдарывыс **Даниэл болгаш Дэвид НАМЧЫ ДАРНЫ** орнукушударына киржиң, бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлешкен, моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүскө төрелдеривиске, эш-өөрүвүске, чаңгысклассчыларывыска болгаш гыскурсчуларывыска, ТР-ниң культура сайыды В.О. Донгакка, р.ру С.А. Ооржакка, Мөңгүн-Тайга кожууннуң чагыргазына, чап. А.О. Очур-оолга, ол кожууннуң өөредилге, культура эргелерде «Мөгөн-Бүрөн» КУБ-тун директору Ө.А. Ооржакка, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаты У.Б. Монгуш-гур-Аксинда пенсионерлер эвилелинге, республикада дайынның күш-ажылдың хоочуннарының чөвүлелинге, С.К. Долгарга, республиканың кожууннарында хореограф башкы эштеривиске, Тыва национал кестринин коллективинге, Бии-Хемде, Кызылда кудаларывыска, дан, Ак-Довурактан, Эрги-Барлыктан, Хову-Аксиндан, Усинскиден кады төрзэннеривиске, № 19 уруглар садының коллективинге, «лек» ресторанның ажалдакчыларына четтиргенивисти илереттиң.

Авазы,

О бурган, чаяп берген
Оолдарымны канчаарың ол?
Оожургал чок хөлззэн чүрээм
Орталаныр аргазы чок.
Кандыг кончуг хайлыг батчыт
Караам дуглай бергени ол?
Эгиттинмес кажыыдалдан
Эрээ-хинчек көре бердим.
Уруум, күдзэм оолдары
Даниэл, Дэвид-даа
Уран, чараш угулза дег
Уттундурбас чассыгбайлар.
Чаптанчыг, чаш аажы-чаңы
Сагыжымга мөңгө артар.
Орнап-солуп алыр болза,
Он-даа катап солуп алгай.

Чон чок болза, чуртталга
Чонунарны хүндүленер.
Аар согуг аарышкыны
Арат чонум үлежиң тур.
Сөглээр сөс-даа тывылба
Сөөлгү арткан чуртталга
Бактың багын көрүп арта
Багай болган салымның
Төнмес уйгу ораныңче
Төлдөримни үдеп тура,
Катап база төртүтүнүп,
Кажыыдалды басып каар
Караамның суун төгө-төгө
Катап-катап дилеп чор мен.

Кырган-и

Бистиң оглуус, дуңмавыс, чуржувус, катывыс **Руслан Васильевич АРТНАНЫ** сөөлгү оруунче үдежиң, моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүскө, кожаларывыска, бүрөн-хемчилеривиске, ачы-буян келген бүгү чонга четтиргенивисти сеткиливис ханызыннан илереттиң. Берге үеде бистиң-биле кады болганыңар.

Чылдар болгаш кижилер

МЭЭН БАШКЫМ

Башкы Николай Монгуш.

Башкымның эрткен оруу узун, солун, төгүлүг. Ынчангаш оон, каксы-даа болза, күш-ажылчы, амыдыралчы намдары-биле Тывамның аңгы-аңгы булуңнарында солун номчукчуларынга сонургадыр күзөл менээ төрүттүндү.

Ол — Кызылдың башкы учили-

дээди категорияның башкызы. Назынының 40 чылын улус өөредилгезинин шугумунга ак сеткилдиг бараан болуп, чоннуң ажы-төлүн кижизидеринге үлүг-хуузу кириштиргени дээш Николай Кыйыр-оолович «Улус чырыдышкынының тергини», «РСФСР-ниң спорттун хоочуну», «ТР-ниң спорт болгаш күш-культураның тергини», «Күш-ажылдың хоочуну» деп шаңналдарга төлөптүг болган.

Башкы кижиге өөреникчизи бодунуң төлү ышкаш эргим болгаш чоок болур деп билир бис. Николай Кыйыр-оолович база өске башкылар-биле бир дөмей, өөреникчилери дээнде карак кызыл. Спортчу командазын чүгле бирги чер чаалап алыр сорулгалыг белеткээр турган. Оон эрткен маргылдааның түннелин дыңнаарга, шынап-ла, бирги черни алган болур. Ийи-чаңгыс уттуруушкун соонда кажанда-даа сула салдымас деп кижизидикчилерин сургал, чагып турганын эштерим-биле сактыр бис. Ылаңгыя доозук-

дар, кыстар көвей.

Николай Кыйыр-оолович — Чөөн-Хемчик кожуунуң күш-культура методиктиг каттыкчышкынының даргазы. Аныяк башкыларның дагдыныкчызы, башкыларга арга-дуржулгалыг дамчыдып чоруур дуржулгалыг, үлегерлиг башкы. Ол хостуг үезин кончук чөптүг ажылаар кижиге тайга-танды үнүп, аңнап-меннээр, оон хол куруг черле келбес. Аңнаар-меннээрден аңгыда, башкының бир онзагай ынак оюну бар — мячилиг хоккей-дир. Мячилиг хоккейге республика чергелиг маргылдааларга чылдың-на киржиш, харын-даа кожуунуң чыынды мячилиг хоккей командазының 13 чыл дургузунда капитаны турган. Оон аңгыда Николай Кыйыр-оолович чер уг-шии тыварының, күскү, часкы чадаг чарыштын, лыжанын, 1-ги разрядтын эдилекчизи.

Башкының өг-бүлөзи база бир тускай. Олар шупту башкы мергежилдиг: өөнүң ишти Серенмаа Түлүшова — Чыраа-Бажы школазында орус дыл, литература башкызы, улуг уруу Айлаң Николаевна Сарыглар — ол-ла школада эге класстар башкызы, оглу Буян Николаевич — Кызылдың №1 СПТУ-да 1-ги категорияның күш-культура башкызы, ортун уруу Чинчи Николаевна — республиканың «Гуманный» аттыг төптүң аныяк специалисти, хеймер кызы Чойгана Николаевна бо чылын Красноярск хоорайның социал университетин доосту. Н.К. Монгуш — энерелдиг кырган-ача, өг-бүлезинин быжыг чөлөнгичи. Башкынысты таныыр-билер кижилер топтук-томааның, бүдүштүг, ажык-чаагай сеткилдиг башкы кижиге деп хүндүлөп чугаалажыр.

Бо чүүлүмнү төндүрүп тура, башкымга ам-даа улуг чедишкенин, кадыкшылды, өг-бүлезинге аас-кежикти күзээр-дир мен.

Белекмаа ХЕРТЕК.

Чурукту хуу архивтен алган.

Ада-иелерге сүме

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРНИН ХҮН ЧУРУМУ

өлгү үеде уруглар-ның кадык кош-ап турарын эмчи-кап турар. Школа-арының чүгле 10 у — кадык, 40-45 тыг-бир аарыглыг ар.

ереңгей аарыглар — боостая безиниң аажык-хырын болгаш илгалы. Уругларның аарыг кол чылдагаа-турар агаарның арыг ага-ботта йодтун черенип турары школа, санитарлыг байдалының багайында. Эң кол — уругларның чемне-Ынчангаш ада-иелер олукаалыг аш-чем-деринче кичээнгенин чугула. Угаан-бодал аарыг уруглар хей. амыдыралының чоруну уругларның психика үреп турар.

мун сагыры өөреникче кончук ажыктыг. ылы кошкак уруглар-ту кончук чугула. Хүн-ре шын чемненилге, ш шимченгир оюн-ышкын, карактарның аажылының арыг-ше-роттун, идик-хевиниң тап оран-сават-шевери

бүгүнү шын сагыр болза, уруг-нун кадыгына эки салдарлыг болур. Чаңгыс ол-ла шагында уруг удуп турар болза, оон удууру эки болур, эртен сергек отуп келир, мага-бот күш кирип, дыш апкан болур. Чаңгыс ол-ла шакта чемне-нип турар болза, уругнун чемге сонургалы эки боор, организм чемни эки хүлээп алыр. Хүн чурумунга чаңгыга берген уругнун бодун алдынары, ажылдаар шинээ, сеткил-хөөнү үргүлчү бедик болур. Тодаргай үеде онаалгазын кылып өөрени берген уругларның бүгү боду ол үеде угаан ажылын кылырынга белен болур. Ынчангаш онаалгазын бергедешпейн, үр эвес үеде кылып алыр.

Уругнун кадыкшылы хүн чурумун шын сагырындан дыка хамааржыр. Хүн чурумун тургузуп, оон күүселдезин негээр, бир-ле дугаарында, ада-иелерден хамааржыр. Башкы кыдыгына чыдып калбас, уругларга, ада-иелерге хүн чурумун чугаалап, оон күүселдезин хыналдага алыр ужурулуг.

1. Эртен уруг туруп келгеш, сула шимчээшкенин кылыр ужурулуг. Аңаа чаңчыктырып кижизидер херек. Ынчан ол хүнзедир сергек, ажылдаар шинээ бедик

зинге, сайзыралына эки салдар чедирер.

2. Эртенги чемни үезинде чогуур шакта чир. Ол албан изиг турар ужурулуг. Дүштеки изиг чемни база чемненген турар. Чем чивзэн өөреникчи кичээлге бедик деңгелге ажылдап шыдабас. Ол чүгле чөм бодап олуруп бээр.

3. Школага уруг 4-5 кичээлдерни күженишкенин өөрениген түннелинде туруп могапкан кээр. Ынчангаш келген дораан онаалга кылбас. Ынчаар кылган онаалганы күүсеткени хирлиг, частырыгыг болур. Ол дыштаныр, чемненир, агаарлаар ужурулуг. Дыштанылга бажыга, телевизор чанынга эвес, а арыг агаарга эртер болза эки. Шимченгир оюннар ойнап дыштаныр ужурулуг. Уругнун хостуг үезинде ону бажындан үндүрбейн барып болбас. Ындыг уругларның күш-дамыр сайзыралы кошкак, шагзыргай, кичээл үезинде эзеп, херлир, ажылдаар шинээ чавыс болур. Агаарлаар дээш бүгү-ле үени даштыга маңнап эрттирери шын эвес. Хүнзедир шаан төндүр ойнап-ойнап, школага келгеш, шагзырал уйгузураар.

4. Бот-онаалгазын чогуур үезинде кылыр. Класстар аайы-биле аңгы-аңгы шактарлыг болур ужу-

луг. Шуут-ла бүдүн шак иштинде олуртпас. Аразында дыштанып ап турар.

5. Хүн чурумунга сонургалының аайы-биле кичээл, номчулга, телевизор көөр шактары тодаратынган турар ужурулуг. 1 хүнде 1 шак 30 минута иштинден эртер телевизор көрбес. Чыдып алгаш көөрүн, караңгы өрээлге телевизор көөрүн болдурбас. Каракка хоралыг. Көрүкчү биле телевизор экранының аразы 2-3 метр хире турар. Хүн чурумун сагып өөрени берген өөреникчи корум-чурумнуг, бодунуң күзелдерин долгандыр турар байдалдар-биле холбал бил-лир боор болза эки.

Өг-бүлө бүрүзүнге хүн чурумун бодуну-биле тургузуп болур. Ол дээрге чурттап оран байдалындан, школадан бажынының ыраандан, өг-бүлө ажылында уругнун киржилгезинден, уругнун спортчу секцияларже, бөлгүм, уран чүүл школазынче чоруп турарындан хамааржыр. Хүн чурумунуң кол кезээ доктаамал турар ужурулуг. Бир дугаарында аңаа удуур үези хамааржыр. Чедир удувазы уругнун кадыгына хоралыг база иденкейи куду болур. Орайга чедир телеви-зор көрүп, шимченгир оюннар ойнаары дыштыг удуурунга шалтык-

тыг. Үргүлчү чедир удуваанындан төп нерв системазының ажылдаар шинээ кошкар, уругнун бүгү мага-бодунга багай салдарлыг. Уругларның нерв аарыглары үргүлчү чедир удуваанындан болуп турар. Удуур өрээли арыг агаарлыг, серин, удуур чери эмин эрттир чымчак эвес, орун-дөжээ арыг, удуур өрээли шимзэн чок болур ужурулуг. Хүнде чаңгыс ол-ла үеде 4 катап чемненир.

Дыштаныр хүннерде база хүн чурумун сагыры чугула. Удууру, чемненири, шимченгир оюннар ойнаары доктаамал шактарлыг болур. Хүн чурумунга эге класстардан эгелеп чаңчыктырар херек. Уруглардан хүн чурумун сагырынын негээр. Бир эвес үргүлчү кончук, эттеп тургаш, негээр болза, уруг иштиги сагыш сеткилинден удурланып эгелээр.

Хүн чурумун шын тургузуп, оон күүселдезин чедип ап, сагып турарын хынаары дээрге-ле ажы-төлүвүстүн кадыгында, өөредилгекижизидилгезинче сагыш салып турарывыс ол болур.

Урана ОНДАР,

1-ги категорияның эге класс башкызы.

Суг-Аксы суур.

Аяк шайны аартап ора...

Хүндүлүг номчукчу!

«Шын» солунуң арыннарына он-он чылдар өттүр «Аяк шайны аартап ора...» деп дыштаныр хүн арны солун чогаалдарны парлап келген. Чогаалга сонургалдыг азы чогаал бижирин шенеп чоруур кижилерге ол дыка эпиг арга. «Шынның» чаагай чаңылдарын салбайн, ооң арнынга үнөр чогаалдарның шынарын улам бедидип, бижикчилерге таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле аңгы-аңгы аргаларны өөренип көрүп турар бис. Удавас «Аяк шайдан...» аңгыда, литературлуг арыннарны парлап эгелээр бис. Чүгүле чогаалдар

бедик деңгелдин болуру чугула, ынчан номчукчуларга-даа солун болгай. Чамдык чогаалдарны «Шынның» сайтызынга база парлаар. Ынчангаш чогаалга сонургалдыгларны болгаш хүндүлүг улуг чогаалчыларывысты «Аяк шайже...» чалап, солун чогаалдарынары манап артывыс.

Бөгүн «Аяк шайда...» шии сайгарылгазын болгаш авторларывыстың чыгылы берген хөй шүлүктөрүнүн аразындан шилиттинген шүлүктөрүн парладывыс.

Культура, чогаал болгаш төөгү килдизи.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

ХӨЛЕГЕГЕ ХҮННЕП ТУРГАН...

Чеден ашкан хирезинде
Честей оол чер элдеп киж
Кадайыңа могайгыңаш,
Кажып чоруп каар чаңың.

«Хоорайдан чоруптум» деп
Саазыңа чагаа бижээш,
Хондур келбейн «Өдүгөң»
Са-ла пактаан дижир чүве.

Айдың боорга хөөлбекке
Эштип аар дээш чеде берген.
Агараңнаан хадыңнарның
Эзреннээн элдепейлиң,

Чанагаш ак херээжен дег,
Сугга эжинген хөглүү аажок.
Чанында бир киж-биле
Шуугажып турар болган.

Элээн бичии чоокшулап
Дыңнаар дээрге, хаттың аңчы,

Эдээн өрү көдүргүлөп,
Дыңзыы аажок улаан ышкаш.

Канчангаш-ла көрүптерге,
Кадайы бо чоогунда
Хөлчөк узун ашак-биле
Хөөрежип куспакташкан...

Хадыңнарның аразында
Хаайлары дегжи берген,
Ашаан-даа көөр хире эвес,
Аажок-ла чаңнап турган.

Хүннээшкнде — карак согур,
Хулиганның кезин эштип,
Караңгы өттүр шураан ояар
Хадыңны ол барып үскен!..

«Чык-түлүрт!» дээн соонда
Күжүр честей далып калган,
Чырып орда миннип келген—
Хүннээн эри хадың бооп-тур...

Шаңгыр-оол СУВАҢ

КОНЦЕРТКЕ (хөөредиг)

Театр деп уран чүүлүн ордузунга
Дендин солун концерт көрдүм.
Сценада хуулгазын артистери
Сеткилимден магададым.
Уярадыр ырлап үнгөш,
Уян чүрээм куюмнадыр,
Кыяңнадыр чаңнап келгөш,
Кыйбың чаңым хөрлээледир,
Хөөрүктелдир самнап ойнап,
Хөөрем аажым доюлдуар,
Басня, шоодуг номчуй каалкаш,
Баарым кадыр каттыртыптар.
Элдеп-эзин чаңнай бээрге,
Эзирик деп сагыш аңнып,
Эштежир деп дап бер чазып,
Дүлгээзинге чайгаар алзып,
Дүжүмде дег кынып ордум.
Деткерли хонуг кээримге,
Театрда чааскаан болдум.
Көрүкчүлөр, артистер-даа чок,
Дооза арлып чоруй барган.

ТУРАСКААДЫГ

Чырык өртемчөйдөн чарлып чоруткан
эжим — оолдарым авазыңа

Дүннер, хүннер, чылдар шуужуп
эртип туру,
Дүне удааш, сени бо-ла дүжөй
бээр мен.
«Оолдарың түрөтпейн өстүр»
диген,
Оожум-топтуг сөстөрүңден оттуп
кээр мен.

Эрте берген чуртталганы
эргий бодап,
Эжимниң сээң шырайыңны
чуруй көрүп,

Өске оран чоруй барган
салымың дээш
Өзү кара аарыгыңы
каргаар-дыр мен.

«Эки киж-база дагын
төрүттүңүп,
Эглип кээр» дээн чажыг ному
шын-даа ышкаш,
Овуруңу олчаан кылдыр
дөзөп алган
Оглуң кызы аравыста өзүп олур.
Николай БИЧЕ-ООЛ.
Өвүр. Ак-Чыраа.

ХӨӨМЕЙ

Чүгөн-чулар шыңгырадыр
Чүгүрүк-Ой челзип орда
Салгын-сырын кулактарда
Чарышкан дег сылаарга,

Эзеңгиниң кыңгыраажы,
Эмдик аъттың киштептери
Хөөмей-биле каттышкаштың,
Хөгжүм үдээн оркестр-ле.

Эдектери аткаар эстеп,
Ээн ховаа аъттыг киж
Узун оруун кыскаладыр,
Уярадыр хөөмейлеп чор:

«Дагларымның сүрлүг бедин,
Дамырактың шулураажы,
Хову-шынаам делгемнери
Хөөмейимде, сыгыдымда.

Эзим-ааргам шимээн-даажы,
Эткен сынын кыйгы үнү,
Шапкын хемниң шаалаажы
Сыгыт, хөөмей, каргыраамда.

Тыва чонум, тыва черим
Дыка байлак чараш-каазы
Бо-ла бүгү бүрүн сиңген
Боостаа ыры — хөөмейимде».
Зоя ДОНГАК.

АЧАМ ЧАГЫЫ

Көпсээгейим шынаазыңа
Көвей малын кадарчылап,
Аал кожа чону-биле
Ачам демниг чурттап чораан.

Чайгы сериин кезээрде
Хыраа-харлыг кыштага-даа
«Кызым, мону билип ал» дээн
Чагыг-сөзү уттундурбаан.

Ожук даштар хөөленген,
Одаавыста көстер ойнаан.
Айдың дүне күзет хонуп,
Ачам тоолун дыңнап чордум.

Ава болуп улгаткаш-даа,
Ачам чагыын «ажырбайн»,
Даады-ла айтып берген
Тарназын номчуп чор мен.

Зинаида СЕРЕН-ЧИМИТ
(Лодай).

КЫЗЫЛ-ТАЙГАМ

Ырактан-на бедик хөрээ
көстүп келир
Ынак черим, төрүттүңен
Кызыл-Тайгам.
Агаарыңа тынарымга
хөрээм хозаар,
Авам уткуп алган ышкаш,
хүлээп алыр.

Шынаазыңа чыдып алгаш,
андаштаным.
Чылдып чыдар, элдеп чүве,
тааланчыын.
Идик-хевим чылы-дыр деп
боданым кай,
Ие черим чылдып келир
чылы болду.

Хемчик хемим кыдыын дургаар
үнүп турар
Хензиг чаштан чоргааралым —
чыжырганам.
Чыып чигеш, дерим төктүп,
изиргенип,
Чылыгып ап, кадыкшылым
эгидер мен.

Аал-чуртун кагган-дыр деп
бодаванар,
Амыдырал аайы-биле
чораан болгаш,
Кызырак-кат кыдыын дургаар
каастап үнгөн
Кызыл-кызыл көшкелерин
дүжөп чор мен.
Часкал ООРЖАК.

«КАРА ДАШКА ХАРЫЫЛЫ»

Чогаалчы киж-амыдыралдың
сагыш өөрүүр чаражын-даа, карак
чалданыр чудун-даа ажыт-чажыт
чогу-биле бижип каар. Номчукчу
киж-ооң чаражыңа сеткил ханар,
амыдыралдың чуттук багын эскерер,
деңнеп, түңнөп, сайгарылдыр бодап,
экизин илип ап чоруур.

Тываның Улустун чогаалчызы
С.С.Сүрүн-оол, чурттап чораан
үезиниң үзел-бодалдар негелде-
леринге таарышпас-даа турган
болза, сагыш-сеткилин өйүп чораан
чүүл-дер: чоннун арагага сундулуун,
ооң уржундан ажы-төл, ада-ие,
дөргүл-төрөл хилинчектенип чоруу-
рун дидими-биле бижип, номчукчуга
арттырып каан. Ол чогаалдары дээш
шүгүмчүлөдип-даа чораан.

С.Сүрүн-оолдун «Авазыңа даң-
гырак» — тыва литературада арага-
нын коргунчуг уржуктарын шынныг
чуруп көдүргөн баштайгы калбак
чогаал. Арага — нийтилер аарыы,
ооң-биле демиселди улуг-бичии чон
демниг чорутса дээр дээн чогаал-
чының бодалы бо хүннерге чедир
күштүг болуп, харын-даа мурнунда
турганындан-даа чидигленген.

Чогаалчының «Авазыңа даң-
гырак» деп тоожузуңа үндөзүлгөн
«Кара дашка харыылыг» деп шиини
режиссер Николай Ооржак тыва
театрның сценазынга тургускаш,
көрүкчүлөргө чаңгыс эвес удаа ба-
раалгадып келди.

Бо удаада шиини сонургаан
Кызылдың болгаш республиканың
школаарының өөреникчилери театр
долдур чыгып кээп, шии көргөн соон-
да, көрүкчүлөр-биле ажык чугааны
артистер кылганы кончуг ажыктыг
болду.

Артистерниң ойнаарын «Кайгам-
чык!» деп магадаардан башка, чүү
деп чүү дээр.

Хөй-ле улуг-даа, бичии-даа
көрүкчүлөр шииде көдүртүнгөн
чидиг айтырыгга, чөрүлдээге база
артистерниң күүселдезинге хамаа-
рыштыр боттарының бодалдарын
сагыш-сеткили хөлээзинниг чугаа-
лап турдулар. Шии үезинде чанымга
өөреникчим мээң экимге бажын
салгаш: «Башкы, үне берейн бе?
Бо шиини көрүксевейн тур мен...»
— дээш, ишкериңиги ыглай бергенин
сактып олурдум.

Шиини көөрү, шынап-ла, аар-
дыр, арагалаар чоруктуң уржуу ол
хире даржыктыг болганы ол-дур.
Арага дээш тынын бээринге белең
ашаа Чамбалдайны (артист Борис
Ооржак) үттеп-сургаар, эдип аар
дээш кызыдып турар Борбак-Кара-
(Саяна Сат) анаа каң кадык боду
езулу кылыктыг, шугул киж
апарган. Элээр ашаа үнгөш, эзи-
рик кээрге, кадай кижиге халалыг,
бергезин. Шынап-ла, амыдыралда
ындыг ышкыжыгай, эзирик киж
көргөш, кижиниң чүрээ чайгаар-ла
атпаңайнып олурар. Борбак-Кара
харын-даа шыдажып, шаанга кири
тутчуп чорааш, ашаан хайгаарап,
эмнедип, эки орукче эккеп аар.
Карбаңнааш бак чаңы чок-даа болза,
хүнүн чыгыы эзирик чоруур Монгуш
Самбыловичиниң (Омак Натпит-оол)
ажы-төлү экинден элөп, хырнындан
аштаваза-даа, аажы-чаңының үрелип
чоруурун ачазы эскербес. Оларның
ужуп калган ачазын тургузу тырткы-
лап турарын көргөш, баар саргыыр.
Ол үеде Монгуш Самбыловичиниң
кадайы аар аарыгдан шыдашпайн
барган боор. Чараш-оол (Мерген
Хомушкы) — харын-даа шыдамык,

быжыг туруштук болган,
болган авазыңа берген да
нын күштүү ол хире бол
кижиге ынакшыл, эр киж
сөзүңгө ээ болур деп чүв
Эртем-билигиги, езулу
назынында Монгуш Самб
ниң элекке «аадының бажы
бергениниң» хомуданчыны
кыстың (Елена Ооржак) ара
бол, адазыңа ынаан, ону
аар дээш кызып турарыны
пирлиин. Чаш төлге ада-
эргим чүвө чок дээни ол
А бистин чамдыкта төрүп ал
дарыывыс дугайын уттупкаш
хондур, оон эртсе, айда-чы
галап туруп бээривистиң че
Чамбалдайның, Монгуш С
овичиниң удуртукчу дарга
(артистер Дыртык Монгуш
Бады-Сагаан) ажылдакчы
хумагалыг, оларны эки к
кылып алыр дээш кызып тур
магалыын. Бо шагда кым
ынчаар ээ көрнүп, сургал чор
Чаш чүвө Омак (Хумда
гуш), амыдыралды черле
болур чүвө ышкыш билип, ар
улустун аажы-чаңын көрүп ш
ачазының эзирин-даа, шала
дырда, ооң ырыктаажыны
үзүлгөш, уштунуп чыдып
даа — аңаа анаа хүн бүрүд
ужурлуг чуртталга. А арага
өг-бүлөгө болза, бо болуу
коргунчуг, чүдек, киж-д
чаржынчыг амыдырал.

Кижизидилге айтыры
дугаарында өг-бүлөден эт
Уруглар садтарыңа, школ
башкылар чеже-даа чагып
сеткип, сагыш аарып, сургал
херек кырында бажыңың
байдал сыр дедир — Чам
нын, Монгуш Самбылови
өг-бүлөлөрүндө ышкыш бай
турда, арага ишпезинин, оо
зының дугайын чеже-даа с
даарга, эки түңнел үндүрер
Арагалаашкын-биле дем
мээң билirim, кандыг-даа а
биле чорудуп турду. Шууру
шаап турганындан бээр талон
мазынга чедир... Түңнел кан
Суурлар бар-дыр, ботта
эгелээшкени-биле, кады-ко
сургажып, арага сада берген
сойгалап, коргунчуг хамчыт
лаарының аргазын тып турар
суурлардан үлегер алыры чү

Чоннун арагалаарында
кирип ал турар, бөрбек са
ээлериниң дугайында канды
кылыр бис?! Төнмес-батпас
лалдарда стол кырында чүзү
суксун делгеп алырывысты, с
ижеривисти канчаар бис?!
Ижерин черле шеглеп кө
оон башка угаан-медерели,
боду кадык, сагыш-сеткили
салгал арттырып каар дуга
чугаа кылыры берге апаар.

Кенен төл Чараш-оолдун
балдайга буруузуң минни
эгелээн, Н.Ооржактың тур
«Кара дашка харыылыг» деп
арагалаарын эмнеткен, эш-
чидирген Чамбалдайны
Чараш-оолдун мурнунга дис
жыңа олуруп, буруузуң сетки
миннип турары-биле шиини
дээзиниң ужур-утказы бил
келди.

Ижерин черле шеглеп кө
оон башка угаан-медерели,
боду кадык, сагыш-сеткили
салгал арттырып каар дуга
чугаа кылыры берге апаар.

Кенен төл Чараш-оолдун
балдайга буруузуң минни
эгелээн, Н.Ооржактың тур
«Кара дашка харыылыг» деп
арагалаарын эмнеткен, эш-
чидирген Чамбалдайны
Чараш-оолдун мурнунга дис
жыңа олуруп, буруузуң сетки
миннип турары-биле шиини
дээзиниң ужур-утказы бил
келди.

Лидия ООРЖАК, көрү

ТЫВАГА ХАМААРЫШКАН САКТЫЫШКЫННАР

акта чорур кижиге төрөөн Тываның алдан чылдарда турганын билдингир поляк кист-биле ужуражып, сактып кыры — менээ ында-хаа өөрүнчү болгаш эргим куннарның бирээзи дээрзи к. Чаа 2013 чылдың эге-лышанын төвү Варшавага журналист Рышард Бадовский ужуражып аас-кежиктиг. Ол Аргентина уктуг рево-р Эрнесто Че Гевара-биле бир тростниги-даа кезип 1953 чылда Туркменистанга деп солунга корреспондент турган, совет шериглер андан үнүп турда, ол аңаа элрепортжы-даа кыл-Рышардтың бөмбүрзекте улуну ховар. Ол — поляк азындан делегейниң алды кизинге четкен баштайгы

гамчык чүүл — оларда элезинниг черниң тевезин, соңгу чүктүң ивизин база Гималай дагларының сарлыын чуруп көргүскен. Бот-боттарынга шуут дөмейлешпес амытаннар чүгле тывызыксыг Тывада чурттап турар дээрзин билип, тоолзуг чер-биле улам ханы таньжар дээш Рышард бар-чок энциклопедияларны ажып көргөн, ынчалза-даа Тыва дугайында медээжи тыппайн барган.

«Поляк кижиге аалдап чеде бээр дугайында Москва хоорайдан дыңнаткан болган-дыр. Ынчалза-даа мени бөдүүн журналист деп чугаала-вааны ол-дур» — дээн бодап дораан бажымга кире дүштү.

Мээң даап бодаашкыным шынга дүүшпес болду. Тываның удуртулга-зы журналист келир дээрзин билир турган чүве-дир. Ол үеде областың коммунисттик партиязының бирги секретары Тока Салчак: «Баштай аяк-шайдан ижиң, чөмненип алылыңар.

Рышард Бадовский Тывага бир дугаар келгеш-ле, үш фильмин тырттырган: «Сөөлгү хам», «Багириниң селемези», «Муң хорумнарның ховузу». «Сөөлгү хам» деп фильмин 1966 чылдың июль 24-те чаа жыйтылган тыва телевидениеге дам-ыткан.

ивинде чурттар, темалар эмгелеттинген ийи чүс акчыгаштар чыгдынган. разында чаңгыс хаар-менээ кедергей солун. рд Бадовскийниң Тывага чоруктарының үезинде чуруктары, оларның Тывага хамаарыштыр үп турган чүүлдери кан.

урналист даштыкы чер-такчыларынга кирери рган чуртче аян-чорук айында чөлпээрелди болгаш 1966 чылдарда ал келир аргалыг бол-ишард Бадовский бичии ура Тываны сонуургап, н бодап чораан...

елегей дайыны эгелээ-эвээш үе арткан. Ол лист оолчугаш Рышард-чыныдызынче «Posta» маркалар немежи-аар-даа аажок өөрүп нап-ла, ховар болгаш салар: өске чурттарның а деңнээрге, хемчээли туңчук хевирлиг. Кай-

Ооң соонда чүге сени мындыг бедик деңнелде уткуп турарывысты тайыл-бырлап бээр мен» — деп чугаалаан.

Удатпаанда дарга дараазында чүүлду Рышардка дыңнаткан: «Сен Феликс Коннуң соонда Тывага келген бир дугаар поляк сен. Кон Тыва дугайында улуг хүндүткел-биле бижээн эртемден-дир, ынчангаш ону чылыгы-биле сактып чорур бис. Коннуң соонда Каррутерс келгеш, Тыва дугайында эки эвес чүүлдерни бижип турза-даа, олар херек кырынга боттанмаан» (Автор: англи шин-чилекчи Дуглас Каррутерс Англияга 1913 чылда парлаттыган «Билдин-мес Моол» («Неведомая Монголия») деп номунда Тывага аян-чоруунуң дугайында база бижээн) — деп, пан Рышард сактып чугаалады.

Өске язы-сөөктүг, дыл-домактыг кижилерниң сактып азы адап шыда-вас Көк-оол, Биче-оол, Хойтпак-оол, Дакпай, Лопсанчап, Үрүле Кандан, Шойгу дээн чижектег аттарны пан Рышард чииги-биле адаптар. Сактырга ол Тывага чартык чүс чыл бурунгаар эвес, а чоокта чаа чораан-биле дөмей. Хоочун журна-лист Тывага чораанының дугайында

янзы-бүрү солун-сеткүүлду ажып олура, соксаал чок чугаалап олур. Бир поляк журналда «Сөөлгү хам» деп чүүл парлаттыган. Шак ыңдыг аттыг документалдыг фильм база үнгөн. Фильмде хамның маадырын ол үеде Тываның хөгжүм-шии театрының директору турган Виктор Көк-оол ойнап көргүскен. Виктор Шогжаповичиниң авазы Долчаана 1920 чылдарда билдингир хам тур-ганы онзагай. Хамның идик-хевин, дериг-херекселер музейден дилеп алган. Музейниң ажылдакчылары-ның чугаазы-биле алырга, оларны, бир хам аарый бергеш, музейге дамчыткан чүве-дир.

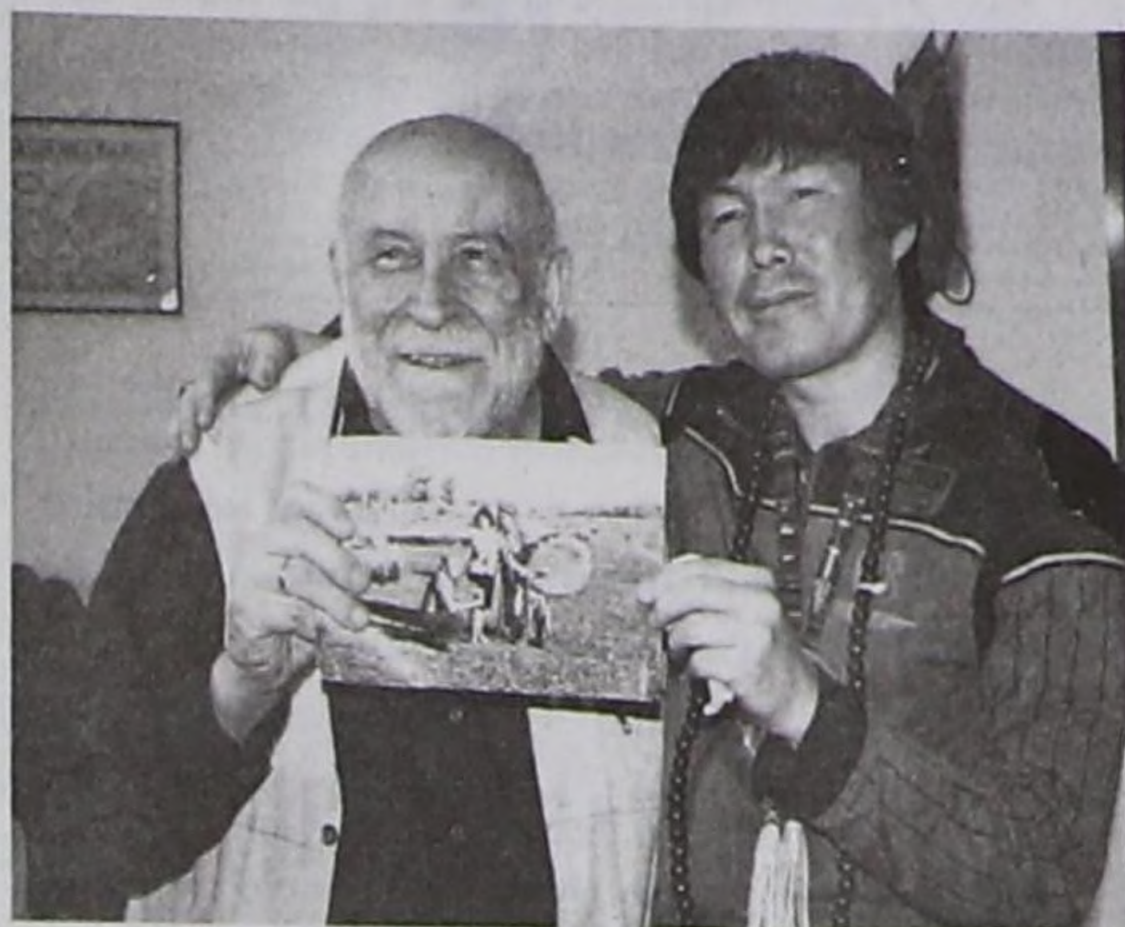
1965-1966 чылдарда 35 милли-метр камералыг чурук аппарады-биле чөпсегленип алган Рышард Ба-довский Тываны дескиндир эргээн. Эртемден Юрий Аранчин ооң кол дузалакчызы турган.

Рышард Бадовский: «Шагаан-Арыг хоорайның соңгу талазынга археологтарның лагери турган. Ооң удуртукчузу Александр Грач. Аңаа «Муң хорумнарның хову» деп фильмин тырттырган мен».

Поляк журналист Чаа-Хөлге бир болуушкуну чугаалады: «Чаа-Хөл суурга даштыкы аалчы багай бай-далга таварышкан. Ол хойну аажок сонуургап, ону ол-бо талазындан чурукка тырттырып алган чүве-дир. Ол-ла кезээ туристич чаптап турга-ны хоюн аалчыга өзөп, «изиг-хан-наткан». Кезээликтей ийи эр кижиге садыглары дээш чорупкан. Дөртөн хар үезинде ийи эр кижиге ыяш сал-да чоруурунга белеткенип турарын фото-чурук херечилеп арткан.

Өске чурукта — дыка чараш, аныяк кыс. «Хову-Аксы кобальт комбинаттың ажылдакчызы-дыр» — деп, Рышард тайылбырлады: «Хову-Аксы суурну сактып ора, дараазында чүүлдерни чугаалавас аргам чок.

«Бир катап Хову-Аксы суурже углай чоруп олур бис де. Хенертен чолаачы чугаалай-дыр: «Ээн хову-да кара чааскаан аът турар дээр силер? Ээзин дүжүр октапкаш, дезипкен-дир, аа». Аътка чоокш-лай бергеш, ону чедип алган турган оолакты эскерип кагдывыс. Бичии оол ыгларышаан, аъдын чедип алган кылаштап бар-ла чорур, мындыг. «Чүге ыглап турарың ол? Дуза херек бе?» — деп айтырамыска-даа, ыт чок. Кажан ону аъттың эзеринге олуртуптарымыска, оолчугаш шаап чоруй барган. Аъдындан дүшкеш,

«Сөөлгү хам» (1965 чыл) деп телефильмниң автору Рышард Бадовский тыва хам Юрий Ооржак-биле Варшавага 2010 чылдың мартта ужурашкан.

катап аъттаныр дээш, эзеңгиге чедир бедиктениптер чер тыппайн, бичии оолак ыглап чорааны ол. Оон бээр тыва уруглар эзеңгиге четпейн чыда, аътты муңуп өөренип алыр деп билген мен ийин. Бо таварылганы Польшага ам-даа чугаалаарымга, улус бузүрексесес».

«База бир солун чүүл: поляк чон кайда-даа бар болгай дээш «Союзпечать» албан чериниң Тывада салбырынга чеде бергеш, поляк дылда солун-сеткүүл чагыттырып тур-рар кижилер бар бе деп айтырдым. Хову-Аксы суурнуң училищезинде ажылдап турар, Киев хоорайдан келген поляк Генрих Доманскийни ынчаар тыпкан мен. Ол «Согуң» дээр автомобильди боду кылып алгаш, халдып чоруп турган. Дыка солун кижиге».

Тывага чораан поляктарның аразында билдингир поляк журналист, чогаалчы, «Аңнар, кижилер болгаш бурганнар» деп номун автору Антоний Фердинанд Оссендовский бар. Ол 1919-1921 чылдарда Тывага аалдап барган.

Рышард Бадовский Тывага бир дугаар келгеш-ле, үш фильмин тырт-тырган: «Сөөлгү хам», «Багириниң селемези», «Муң хорумнарның ховузу». «Сөөлгү хам» деп филь-мин 1966 чылдың июль 24-те чаа жыйтылган тыва телевидениеге дамчыткан.

Рышардтың документ-саавырла-рының аразында тыва аттар парлап каан саазын караамга илдиге берди. Ол дээрге чаа 1966 чыл-биле байыр чедирген телеграммалар чоруткан

кижилерниң аттары болду: Тока Салчак, Михаил Мендүме, Шойгу Күжүгет, С.Д. Маады, Юрий Аран-чин, Тамара Норбу, Александр Грач, Кызыл-Эник Кудажы. Чагаалар база хөй. Ол үеде Тываның журналистер эвилелиниң удуртукчузу Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының кыска ча-гаажыгажында озал-ондакка таварышкаш, эмчиде чыдарының база «Союзпечать» журналдың «Жур-налистерниң бижээн номнары» деп адырынга ооң бир дугаар номунга тайылбырның үнгениниң дугайында бижээн.

Археолог Александр Грачтын 1969 чылда чоруткан чагаазындан үзүндү: «Ам чаа мээң бажыңымга Густав Холубек келгеш барды. Ооң-биле таваржы бергенивис солун бол-ду. Мен каш шак бурунгаар бистиң республикавыстың 25 чыл болган юбилейи байырлалдан уждуп кел-дим. Кызылга эш-өөрүвүс, Чазак даргазы Мендүме, профэвилелдер даргазы Тамара Норбу суглар сени сактып чугаалажып турдувус. Деле-гей хензиг чүве-дир.

Рышард Бадовский: «Бо шупту чагааларны, чуруктарны үези кээр-ге, Тываже дамчыдар ужурулуг. Мөңгө кижиге чок... Тывага хамаарылга чок кижиге олар ужуру-утказы чок саа-зыннар боор...» Амгы үеде пан Ры-шард Польшада үнүп турар «Poznai Swiat» («Делегей-биле таньжылга») деп журналдың төөгүзүнүң дугайын-да номну бижип доозарын планнап турар.

Виктория ПЭЭМОТ.
Варшава — Хельсинки.

ХЕРЕГЛЕКЧИНИҢ ЭРГЕ-АЖЫЫ ДЭЭШ...

чилерниң эргелерин база кижиниң чаагай мгалалын хайгаараар албанның Тыва Респуб-елиниң ажил-херээниң ланыышкыны дээр-ге кижиниң эрге-ажыын

лда эргелел чери и маргылдаалыг 163 а хамаарыштыр судче билдиришкннерни ның 152-зи тодаргай н эрге-ажыын камга-и-биле, 11-и тодаргай н хереглекчилерниң амгалаар сорулгалыг, н 3-жү садыгжының а күүседикчизиниң деэинге карышкактыг соксадыры-биле, 8-зи ардан санитар чуруму-ерин күштелдирерин ер болган.

дын төңчүзүңге чедир нден кирген негелде-

лерге суд 119 шиитпирни үндүргөн, олардан 115 негелде хереглекчиниң эргезин камгалаанын суд чөптүг деп база 2 негелдеге хамаарыштыр билдинмес бөлүктүң хереглекчиле-риниң эргелерин камгалаанынга суд шынныг деп шиитпирни үндүргөн.

Эргелел чериниң судче хереглек-чиниң эргезин камгалаар сорулга-лыг кирип турар негелделерин саны чылдан чылче көвүдөп, 2010 чыл-биле деңнээрге, кириген бил-диришкннерниң саны 2,2 катап көвүдээн.

Ол чүнү көргүзүп турарыл дээр-ге, чылдан чылче хереглекчи кижиге бодунуң эрге-ажыын шын билип, бир эвес ол боду шын түңнелге чедип ал шыдавайн баар болза, хажыттыган эргелерин хоойлу езу-гаар шиитпирлеп алырын меде-реп, нарын таварылгалар тургустунуп келгенде, хереглекчи кижиниң эр-гелерин камгалаар эргелел чери бар деп билип, ында ажылдап турар специалистерниң болгаш юристер-

ниң дузазы-биле суд органнынга чедир эргезин камгалаар сорулгалыг туржуп турарлар.

Хереглекчи кижиниң эрге-ажыын хажыткан хамааты херектерге хамаарышкан айтырыгларны суд ийи ай чедир хуусаада көрүп турар.

Ол кандыг херектерил дээр-ге, чижээлээрге, кажан хереглекчиниң эрге-ажыы садыгдан шынар чок бараан аймаан азы эт-херекселди садып алганда, чок болза, хамааты кижиге шынар чок төлевирлиг ачы-дуза көргүстүнгөн таварылгаларда база бижимел керээлерже хоойлу-га карышкак хереглекчиниң эргелерин хажыдар пунктулар кириери, оон-даа аңгы хереглекчиниң эргелерин кызыгаарлаан янзы-бүрү таварыл-галар болур.

Россия Федерациязының «Хе-реглекчилерниң эргелерин кам-галаар дугайында» хоойлузунда айтыканы езугаар, кажан хереглекчи бодунуң эрге-ажыын камгалаар со-рулгалыг суд органнынче билди-

ришкн кирип турар таварылгада, ол күрүнеге төлээр ужурулуг үндүргүдөн (госпошлина) хоста-лыр ужурулуг деп айтыкан.

Кажан садыгжы азы төлевирлиг ачы-дуза чедирер чер хереглекчи-ниң негелделерин эки тура-биле шиитпирлеп бербээн таварылгада, суд ол дээш штрафты хоойлу хажы-дыкчыларынга торгаар. Ол дээр-ге судтун үндүргөн шиитпирни езугаар хереглекчиге эгиттинер ужурулуг акша-түндөн аңгыда, ол түнүн 50 хуузуңга деңнешкен акша торгаалы болур. Ол торгаалдың түнү база хе-реглекчиге көрдүнгөн, хереглекчи-ниң алыр ужурулуг акшазы-дыр. Оон аңгыда хереглекчи кижиге моральдыг хора дээш садыгжы азы ачы-дуза чедиркичизинден суд дамчыштыр негээр эргелиг.

Судтун үндүргөн шиитпиринден санаттыган күрүне үндүрүүн хере-глекчиге хора чедирген хоойлу ха-жыдыкчылары төлээр хүлээлгелиг.

2012 чылдың түңнели-биле

алырга, суд кирген билдиришкн-нерге хереглекчи кижиниң негелде-лерин хандырып, оон негелдезинге дүүштүр ниитизи-биле 3 миллион 560 муң рубльди хереглекчиниң талазынче кылдыр шийдип берген. Ол түнүн 105 муң дээр-ге мораль-дыг хораны чедиргени дээш хоойлу хажыдыкчыларындан хереглекчиниң талазынче чая шииткен түң. Судтун үндүргөн акша торгаалдарының түнү 461,4 муң рубль.

2010 чыл-биле деңнээр-ге, суд хереглекчиниң талазынче кылдыр 1 млн. 429 муң рубль хөй хемчээлдиг шиитпирни үндүргөн, моральдыг хора дээш хемчээлди 43,5 муң рубльге көвүдеткен, акша торгаалы-ның түнү 3 катап көвүдээн.

Ю. ООРЖАК, Хереглекчилер-ниң эргелерин камгалаар база кижиниң чаагай чоруунуң кам-галалын хайгаараар федералдыг албанның Тыва Республикада эргелелиниң кол специалист-эксперти.

Анонс!

НОМЧУКЧУ-БИЛЕ «ДОТ ХАРЫЛЗАА»

Март 21-де, четверте, 10.00 шактан 12.00 шакка чедир «Шын» солунун чогадыкчы ажилдакчылары сайгарлыкчы чорукка (бизнеске) хамаарышкан «ДОТ ХАРЫЛЗААНЫ» эрттирерин номчукчуларынга дыңнадып тур.

«Дот харылзааның» телефоннары:
(394-22) 2-01-35; 2-30-69.

РоссельхозБанк
Тувинский региональный филиал

С нами надежно!

Тувинский региональный филиал

ОАО «Россельхозбанк»

С 18 по 22 марта 2013 года проводит

НЕДЕЛЮ

открытых дверей для фермеров, сельскохозяйственных кооперативов, индивидуальных предпринимателей, организаций малого бизнеса

Специалисты Тувинского регионального филиала ОАО «Россельхозбанк» и дополнительных офисов ответят на все Ваши вопросы по продуктам Банка для малого бизнеса.

Мы ждем Вас!

Для нас, прежде всего, важен успех Вашего бизнеса, Ваши победы! Россельхозбанку есть, что предложить своим партнерам и клиентам!

г. Кызыл, ул. Тувинских добровольцев 23 тел. (39422) 2-17-38	Шири 46 тел. (39451) 2-25-17, 2-25-19	с. Чаа-Холь, ул. Ленина 8а тел. (39443) 2-16-96, 2-16-97
г. Кызыл, ул. Бухтуева 3 а тел. (39422) 2-12-52, 2-18-54	с. Суг-Аксы, ул. Алдан-Маа-дырская 65 тел. (39445) 2-15-30, 2-15-29	с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская 147 тел. (39432) 2-21-66, 2-26-80
пгт. Каа-Хем, ул. Агнии Барто 12 тел. (39422) 9-12-00, 9-18-29	г. Чадан, ул. Ленина 42 тел. (39434) 2-31-07, 2-31-08	с. Тээли, ул. Комсомольская 19 тел. (39442) 2-18-24, 2-18-25
с. Бай-Хаак, ул. Оюн Дан-чай 45 тел. (39437) 2-14-98, 2-12-83	с. Самагалтай, ул. Амбын-Ноян 11 тел. (39438) 2-15-31	с. Эрзин, ул. Комсомольская 29 тел. (39439) 2-24-88, 2-21-38
с. Кызыл-Мажалык, ул. Чургул-оола 68 тел. (39441) 2-13-19, 2-13-39	г. Шагоннар, ул. Октябрьская 1 тел. (39436) 2-17-41	с. Хову-Аксы, ул. Гагарина 12 тел. (39452) 2-24-05, 2-26-01
с. Хандагайты, ул. Ленина 1 тел. (39444) 2-14-14, 2-16-53	с. Тоора-Хем, ул. Советская 23 тел. (39450) 2-16-17	г. Ак-Довурак, ул. Центральная 1 тел. (39433) 2-18-39, 2-10-94
с. Мугур-Аксы, ул. Саны	г. Туран, ул. Советская 15 тел. (39435) 2-25-89, 2-26-89	

С нами надежно!

ОАО «Россельхозбанк» Генеральная лицензия Банка России № 3349

Макар Чылбак-оолович САТ

Үргүлчүлүдиг аараанының соонда, 69 харлап чорааш, март 14-түн дүнезинде күш-ажылдың хоочуну, республиканың көдээ ажил-агынының алдарлыг ажилдакчызы, көскү ажил-херекчи Макар Чылбак-оолович Сат мөчөз.

Ол 1945 чылдың январь 1-де Тыва автономнуг областың Чөөн-Хемчик кожуунунун Хөндергей суурга төрүттүнген. Макар Чылбак-ооловичиниң хөй чылдарда кылып келген күш-ажылы төрөөн республиканың көдээ ажил-агы-биле холбашкан.

Бурятияның көдээ ажил-агый институтун дооскан соонда, 1969 чылдан 1974 чылдың июньга чедир Бай-Тайга кожуунунун «Тээли» совхозунун экономизинге, ооң соонда Тыва АССР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының совхозтарның бүдүрүлгө каттыжышкынынга экономист, кол экономист болуп ажилдаан.

1990 чылдың июньда Тыва

АССР-ниң агроулетпур тургузуларының эвилелиниң даргазының экономика талазы-биле оралакчызынга, 1992 чылдың мартта — Тыва Республиканың көдээ ажил-агый сайыдының оралакчызынга, ооң соонда бирги оралакчызынга томуйлаткан. 1997 чылдың августтан Макар Чылбак-оолович Тыва Республиканың Президентизиниң Ад-

министрациязының экономиктиг чаартылгалар болгаш бюджет талазы-биле эргелелиниң начальнигиниң оралакчызынга, ооң соонда — ТР-ниң Чазааның Аппарадының бойдус ажылгалының болгаш АҮК-тү сайзырадырының килдизиниң начальнигинге ажилдаан.

2005 чылдың февральда Макар Чылбак-оолович база катал республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыдының оралакчызынга, 2006 чылдың январьда сайыттын бирги оралакчызынга томуйлаткан. 2012 чылдың августа пенсияже үнүжүге чедир республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыдының дузалакчызынга ажилдап келген.

Чуртка болгаш республикага шилчилгелиг үениң нарын-берге чылдарында харысалгалыг албан-дузаалды ээлеп тура, Макар Чылбак-оолович Тываның көдээ ажил-агыйын рынок харылзааларынче шилчидеринге, көдээге хөй талаалыг экономиканы тургузарына, АҮК-түн турум хөгжүлдезин хандыраарынче угланган эрге-хоой-

лу актыларын ажилдап кылырынга, аш-чем рыногун, чер харылзааларын хевирлеп тургузарынга дорт киржип келген.

Макар Чылбак-оолович эң ак сеткилдиг, харысалгалыг болгаш күш-ажылга ынак, биче сеткилдиг, бодунга негелделиг, эш-өөрүнге хүндүлээчел чоруу-биле ылгалып келген. Ол өг-бүлезиниң дыңнан-гыр болгаш кичээнгейлиг ээзи, сагыш човангыр ада болгаш кыргана-ача чораан.

Макар Чылбак-ооловичиниң

Ш.В. Кара-оол, М.С. Козлов, Ш.С. Иргит, В.М. Бартин, А.П. Дамба-Хуурак, А.М. Монгал, А.А. Шойгу, С.Х. гуш, О.С. Достай, Е.В. Каратаева, Ш.Ч. Монгуш, С.Т. К оол, О.Н. Косоротов, Р.В. Кажин-оол, В.В. Сат, В.О. Донгак, Бичелдей, Ю.О. Ооржак, О.Д. Натсак, В.Д. Кара-Сал, У.С. О А.Ф. Лобанов.

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының бирги оралакчызы чораан

Макар Чылбак-оолович САТТЫҢ

үр эвес аарааш чырык өртемчөйдөн чарлып чорутканы-биле оон кижилеринге Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының коллективи ханы кажыыдалды илеретпишкан, аш-шүжүгү деңге үлештивис.

Байыр чедиришкени

Эргим, хүндүлүг ававыс, кырган-ававыс, күш-ажылдың болгаш тылдың хоочуну, Чөөн-Хемчик ко-жуунунун алдарлыг ажилдакчызы, Бажың-Алаак суурнун хүндүлүг хамаатызы Ча-

жоң Чозукпановна БИРИ-САНАА март 16-да 85 харлаар. Ававыс 1948 чылда юридиктиг школаны дооскаш, улус судтарына ажилдап чоруй, бодунун өскөн-төрөөн черинге Көдээ советтин секретарына, ооң даргазынга ажилдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген, ол хөй ажы-төлдүн хүндүткелдиг иези, хөй-хөй уйнуктарның кырган-авазы, ававыска аас-кежикти, узун назыны, быжыг кадыкшылды күзеп тур бис.

Уруглары, күдээлери, кенээттери, оглу.

Бистиң эргим, ынак ававыс, оглуус, честевис, күдээвис Анатолий Алексеевич ТЕМБРЕК март 17-де 50 харлаар. Ол Ак-Дурут ортумак школазында хөй чылдарда башкылап ажилдап турар. Ававыс — 2 кыстың, 3 оолдун хүндүткелдиг, ынак авазы. Ынчангаш ынак ававыска, честевиске юбилейин таварыштыр дараазында одуругларны бараалгаттывис.

Бергелерге торулбайн, тура дүшпейн, Бежен арттын бединдиге үнүп келдиң, Чуртталганың узун оруу төнмөс болзун, Чуртувустун чоргааралы оглу-дур сен! Бурган чаян башкы-дыр сен, Буяның-ла ача-дыр сен! Чоннун, өөрүн, чуржааттарың Чоргаарланып чоруур-дыр бис.

Ажыл-ишке эрес-кежээ, Аажы-чаңы оожум-топтуг, Авыралдыг ававыска Бежен харлаан хүнү-биле Ажы-төлүн, уйнуктарың Каң дег быжыг кадыкшылды Катап-катап күзевиишан, Ажы-төлүн, арат чонун аразынга Ам-даа 100 хар чедир чурттаарыңны, Аас-кежик, өөрүшкүнү йөзөп тур бис.

Хүндүткел-биле, өөнүн ишти, ада-иези, ажы-төлү, уйнуктары, күдээлери, кенээттери, чуржааттарындан.

Алдан-Маадыр суурда ажилдап-чуртта авыралдыг авалар, энелер Совет садыгыны, садыгы, сайгарлыкчы угаларын Кадур-Хунаевна ООРЖАКТАРГА тураска

УГБАЛАРЫМГА

Кадыг ажил кылып өскеш, Улус ажил-агый Чедиришкенин Улуг хоорай! Кажанда-даа ундараваан. Угбам Зоя четке Кара биле Зояны Шаккыладыр самба Канчал черле мактавас боор. Садыг-сайма Холу чемзиг, тудунгур-даа Сайгарлыкчы Хоолургаар сеткили чок. Оду Хүндүлээчел, Шалыпчы боо чончу болгаш Олут орбас, ч Хүндүткелдиг угбаларым. Омак, кежээ Угулзалап, даарап орда угбам Кара дыка утба шеве. Бурган башкы чаада Улуг, бичии дунмаларын Буяныңар улут Уштап-баштап сургап чоруур. Бурун чаңчыл Мурнуңарга Огородта картошка дээш, сөгүрбү Ногаа аймаа чүнү чок дээр. Кежик-чолду, Элбек дүжүт күзеп тур мен, кадык курай, Хүндүткел-биле, өөнүн ишти Таң дунмазы

Бистиң хүндүлүг, ынак ававыс Норбу Дамба-оолович ДОНГАК бо хүннерде 58 харлаанын демдегледип турар. Ол төрөөн сууру Чыргакыга тергин эки мурнакчы трактористеп чораан. Амгы үеде мал-маганын тудуп, ажы-төлүнүн уругларын азыражып олурар. Ол — үш кыс, бир оолдун, дөрт уйнуктарының ынак авазы. Ынчангаш ававыска аас-кежикти, каңдыкшылды бистиң ававыска ам-даа хөй-хөй иштинде кады чоруурун күзедивис. Бисте авыска черге чедир мөгейип, чоргаарланып чоруу

Хүндүткел-биле, өөнүн ишти Таң уруглар

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

кол редактор — 2-01-35, хүлээп алышкын өрээли — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдиз — 2-18-10, культура, өөредилге, көдээ ажил-агый килдиз — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, реклама килдиз — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпур — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-17-94.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 8620. Чагыг 31. Номериң парлаггаже дужаганың график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810400000000263 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникацияларына хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккэн. Херечилер дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның дүңдүлүгү дээш авторлар боттары харыылаар.